

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ
ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО”**

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

№ 1 (45)

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Друкується відповідно до рішення Вченої ради Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, протокол № 8 від 14 грудня 2020 року.

Наказом МОН «Про затвердження рішень атестаційної колегії міністерства» від 24 вересня 2020 р. № 1188 збірник включено до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) зі спеціальностей 052. Політологія, 054. Соціологія, 081. Право.

*Вісник Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право
включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International
(Республіка Польща).*

www.socio-journal.kpi.kiev.ua

Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – Київ, 2020. – № 1 (45). – 84 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.А. Мельниченко – к. філос. н., доц., проректор КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.А. Мисливий – д. ю. н., професор кафедри публічного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; В.М. Кулик – д. політ. н., головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; В.П. Степаненко – д. с. н., Манчестерський університет (Великобританія), головний науковий співробітник Інституту соціології НАНУ; Г.О. Коржов – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Д.І. Голосніченко – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.Д. Лук'янчиков – д. ю. н., професор кафедри інформаційного права та права інтелектуальної власності факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; Є.І. Головаха – д. філос. н., професор, зав. відділу методології та методів соціологічних досліджень Інституту соціології НАНУ; М.Н. Єнін – к. с. н., доцент кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.А. Фісун – д. політ. н., професор, зав. кафедри політології Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна; О.Г. Злобіна – д. с. н., професор, зав. відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ; О.Д. Куценко – д. с. н., професор, зав. кафедри соціальних структур і соціальних відносин Київського національного університету ім. Тараса Шевченка; О.О. Бакалінська – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; О.О. Кравчук – д. ю. н., доц., професор кафедри господарського та адміністративного права факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; П.В. Кутуєв – д. с. н., професор, зав. кафедри соціології факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського; С.О. Макеев – д. с. н., професор, зав. відділу дослідження соціальних структур Інституту соціології НАНУ; Т.Д. Брік – PhD з економічної історії університету Карлоса Третього, викладач Київської школи економіки; Я.Ю. Цимбаленко – к. н. з держ. упр., в. о. декана факультету соціології і права КПІ ім. Ігоря Сікорського.

МІЖНАРОДНИЙ СКЛАД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Георгій Дерлуг'ян – PhD з соціології, професор соціології та публічної політики філіалу Нью-Йоркського університету в Абу-Дабі, ОАЕ (головний редактор); Абель Полезе – Ph.D. з соціальних наук, ст. науковий співробітник Інституту політичних наук та врядування Талліннського технічного університету, Таллінн, Естонія; А.В. Коротаєв – д. іст. н., зав. лабораторії моніторингу ризиків соціально-політичної дестабілізації Науково-дослідного університету «Вища школа економіки», Москва, РФ; Войцех Рафаловський – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Джесіка Зиховіч – PhD зі слов'янських студій, наукова співробітниця Центру нових демократій ім. родини Вейзерів Мічиганського університету, США; Джеффри Александер – PhD з соціології, професор соціології Йельського університету, США; Ерік Райнерт – PhD з економіки, професор управління технологіями Талліннського технічного університету, Естонія; Є. Калужнова – к. е. н., професор університету м. Редінг, Велика Британія, Директор Центру Євразійських досліджень; Інес Супуле – Інститут соціології та філософії Латвійського університету, Рига, Латвія; Інта Меєріна – PhD з соціології, директор центру досліджень діаспори та міграції Латвійського університету, Латвія; Іренеуш Садовський – PhD з політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних досліджень ПАН, Польща; Кеван Харріс – PhD з соціології, асистент-професор соціології Університету Каліфорнії в Лос-Анджелесі, США; Кімітака Мацузато – професор політичних наук Токійського університету, Японія; М.А. Мінаков – старший науковий співробітник Інституту Дж. Кеннана, Міжнародний науковий центр Вудро Вільсона, США; Миколай Павляк – PhD з соціології, асистент-професор соціології Варшавського університету, Польща; Сальваторе Бабонес – PhD з соціології, асоційований професор соціології та соціальної політики Сіднейського університету, Австралія.

ЗМІСТ

СОЦІОЛОГІЯ

Tracy B.E. Omorogiuwa, Sarah Amas

A cross cultural analysis of intimate partner violence in Nigeria and social work intervention.....6

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багінський А. В.

Механізми правосуддя перехідного періоду
в подоланні наслідків збройного конфлікту.....14

Комарницький В. В.

Роль партійного чинника в реалізації електоральних стратегій
(на прикладі місцевих виборів 2020 року).....19

Лысюк А. И.

Николай Бердяев о Ленине как политике:
между прагматизмом, аморализмом и фанатизмом.....25

Пашков В. О.

Національні моделі політики у сфері вищої освіти
в умовах демократії.....32

ПРАВО

Биркович О. І.

Впровадження російського станового судочинства на території України
(кінець XVIII – початок XIX ст.).....40

Гудима М. М.

Правова природа державної реєстрації як юридичного факту
в механізмі динаміки речових прав.....45

Кропивна К. О.

Розмежування компетенції суду адміністративної
та загальної юрисдикції під час розгляду трудових спорів.....52

Кузьменко Н. О.

Проблеми соціально-економічного розвитку національних районів
та сілрад в Українській РСР у 1920–1930-х рр.: правові аспекти.....59

Мисливий В. А.

Кримінальна відповідальність за керування транспортним засобом у стані сп'яніння.....66

Телефанко Б. М.

Шляхи вдосконалення виконання покарання у вигляді штрафу
та рецидив кримінальних правопорушень.....73

Чучко С. В.

Регулювання відносин купівлі-продажу товарів в інтернеті
й удосконалення розслідування шахрайства.....78

CONTENTS

SOCIOLOGY

Tracy B.E. Omorogiuwa, Sarah Amas

A cross cultural analysis of intimate partner violence in Nigeria and social work intervention.....6

POLITICAL SCIENCE

Bahinskyi A.

Mechanisms of transitional justice in overcoming the consequences of armed conflict.....14

Komarnytsky V.

The role of the party factor in the implementation of electoral strategies
(by the example of local elections in 2020).....19

Lyisyuk A.

Nikolai Berdyaev about Lenin as a politician:
between pragmatism, amoralism and fanaticism.....25

Pashkov V.

National models of policy in the sphere of the higher education in a democracy.....32

LAW

Byrkovych O.

Introduction of Russian state judiciary on the territory of Ukraine
(end of XVIII – early XIX century).....40

Hudyma M.

Legal nature of state registration of legal facts
in the mechanism of dynamics of property rights.....45

Kropyvna K.

Separation of jurisdiction of the court of administrative
and general jurisdiction in labor disputes.....52

Kuzmenko N.

Problems of socio-economic development of national districts
and village councils in the Ukrainian SSR in 1920–1930 s: legal aspects.....59

Myslyvyi V.

Criminal-legal meaning of driving under the influence
in the acts stipulated by Article 286 of the Criminal Code of Ukraine.....66

Telefanko B.

Ways to improve the enforcement of penalties and recurrence of criminal offenses.....73

Chuchko S.

Regulation of relationship building and sale relations on the internet
and improvement of fraud investigation.....78

UDC 316

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1\(45\).226352](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1(45).226352)

A CROSS CULTURAL ANALYSIS OF INTIMATE PARTNER VIOLENCE IN NIGERIA AND SOCIAL WORK INTERVENTION

Tracy B.E. Omorogiuwa,

PhD

ORCID ID: 0000-0002-8675-7180

Sarah Amas,

Department of Social Work

Faculty of Social Sciences

University of Benin

The issue of violence phenomenon is noticeable within our environments, and has leans strongly on the foundations of gender bias, customary cum as well as traditional stance, which are deeply aligned with the orthodoxly patriarchal template that rules in many communities and societies, such as Nigeria. Utilizing the quantitative approach and adopting the survey research design, this study examines the public a cross cultural analysis of intimate partner violence and the social work intervention measures as panacea in addressing the menace. The population of the study consists of both dating and married couples and social workers. Employing the simple random sampling method, a sample of 80 couples and 20 social workers, giving a total of 100 participants were selected from Edo and Delta States of Nigeria. Two test score were correlated and their responses were subjected to Pearson moment correlation formula to obtain the reliability co-efficient of 0.86. The data collected was analyzed using descriptive statistic; mean and standard deviation at 2.5 criterion mean in order to determine a cross cultural analysis of intimate partner violence and the social work intervention. Findings reveal that intimate partner violence has deep cultural influences of family background, religious beliefs; up-bringing and negative cultural opinions about females, widespread social cultural impacts of physical injuries, mental, emotionally or psychologically influences on victims and their children. In addition, much need to be done, as social workers can help in early intervention for sufferers of IPV with a wide range of services including legal intervention, cultural supportive services; awareness campaign and counselling services to put an end to the scourge of intimate partner violence.

Key words: cross cultural, intervention, intimate partner, violence, social work.

Introduction. The problem of violence is in no way a recent occurrence in the life and reality of humans. Violence appears to be a sort of norm as there is hardly a day that goes without a reported incidence of violence or attack. This even becomes more glaring when you consider the World Health Organization [17], which declares violence a leading public health problem. Considering the various colorations that violence takes, it becomes understandable the reason why some forms of violence is labelled religious, ethnic or culturally influenced [11]. However, a cursory look at studies on violence would reveal that there are different typologies of violence ranging from physical violence; sexual violence; emotional violence; psychological violence; spiritual violence; cultural violence; verbal abuse; financial abuse; and neglect [13]. This phenomenon is noticeable within our environments and has always been a part of human history. Thus, this problem leans strongly on the foundations of gender bias, religious doctrines, customary cum traditional stance. All these foundations are deeply aligned with the orthodoxly patriarchal template that rules in many communities in developing countries, of which Nigeria is part. Thus, the stance of sharia law, and other groups, which may subtly endorse a man applying force on his wife, just to get a desired result may be permitted. Thus, the surveys provided by researchers point to a cultural acceptance or seeming endorsement of abuse [12, p. 1411]. This is a backdrop of a study on rural Egyptian women which showed that 81% of them approved of a husband using violence against his wife if she refused to have sex with him.

Many have myopically reduced the definition and understanding of violence to harm done physically or somatically to a person. A deeper look at the concept of violence will however reveal violence as much more

than that. So broadly speaking, violence can be described as the intentional use of physical force or power, threatened or actual, against oneself, another person or against a group or community that either results in or has high likelihood of resulting in injury, death, psychological harm, mal-development or deprivation [16]. Furthermore, violence is perceived as the use of physical force, accompanied by fury, violence or outrage [3]. Thus, any threat or indecent assault, personal or economic intimidation, undue curtailment of freedom, any expression that reduces a person's dignity, any physical assaults, sexual abuse of any kind, etc., constitute manifestations of violence within the home, household or family etc. Most studies of domestic violence have been centred on men as perpetrators of violence; however, this is not to say that cases of men being victims of domestic violence does not exist [11]. It has been argued that domestic violence against men is most often unreported because of social norms and pressure against such reporting; those that do report often face 'social stigma' regarding their perceived lack of machismo and other denigrations of their masculinity [7].

Adewale [1] points out that although wife battering is worldwide phenomenon, it seems to be backed and accepted as part of our culture. This is reinforced by the sex role socialization of women, which encourages and emphasizes submissiveness. The victim of wife battering remains in the abusive environment because of lack of family and community support. Divorce is not always a viable alternative due to the stigma attached to it [13; 12]. Partner violence disclosure remained a difficult decision for many women because of the fear of retribution by the partners in form of more physical abuse and abandonment [6] habitually; there are some socio-cultural factors that promote gender-based violence as sex role socialization, political marginalization, lack of economic empowerment etc. For instance, the focus on male superiority, which was expressed, emphasized and sanctioned by a number of religious, culture and political organizations [1]. As a child, the female is taught to be passive, inconspicuous and emotionally dependent, whereas, the male child, very early in life is socialized to show less emotion and to be active and to demonstrate independence [1]. According to Oladepo, Yusuf and Arulogun [9] a woman might remain in an abusive relationship purely for economic reasons. She may be unskilled or unemployed as in the case of fulltime housewife. Also, fear of hunger, fear of raising children by herself, her self-esteem and confidence might have been crippled due to many years of battering.

Violence affects millions of women worldwide and it cut across all geographical, regional, national, religious and socio-economic barriers, impeding the woman's right to participate fully in the society [10]. The phenomenon of violence against women goes beyond racial or national borders; this is clearly proven by a survey conducted by the European Union Agency for Fundamental Rights [4], which estimated that an average of 22% of women have been victims of physical and/or sexual violence and 33% of women had experienced physical and/or sexual violence across countries, since age 15. It is also imperative to note that though as a global phenomenon, violence against women has eaten deep into the fabric of the family and society as a whole, to the extent that it is sometimes not seen as a societal ill, but rather accepted as a normal occurrence [13]. Socio-Ecological Model is adopted for this study, and it states that individual development and behaviours are the result of the interaction between social systems in which the person is engaged [7]. It thus, suggests that individual attitudes toward IPV are shaped by the interactions among individual, relationship, community, and societal factors. At the individual level, individuals possess a set of biological and personality traits and a personal history (e. g., religiosity) that shape his or her behaviours and interactions with other individuals, the broader community, and society [15]. At the relationship level, interactions occur between the individual and people close to him or her, such as their partner, peers, and relatives. Several characteristics of these interactions, such as parent's interactions, influence attitudes about violence [5]. Neighborhoods, schools, and workplaces are placed at the community level.

Statement of problem. Intimate partner violence (IPV) is a serious and persistent life-threatening criminal and public health problem and it is prevalent in every socioeconomic, cultural group, regardless of race or ethnicity. Because of the pervasiveness of IPV, especially with women as the primary victim, it is not only a criminal justice and public health and cross-cultural crisis, but also has enormous child welfare implications [11]. Moreover, the emotional toll that the trauma of physical, sexual and psychological abuse takes on its survivors can last for a lifetime [8]. The harm done or committed by partners against their companions in intimate partner unions is often ignored as isolated incidences that should best be left within the confines of the home, or addressed as a private matters. In fact, cultural perception at time seems not really border to pay attention to the gory implications arising from this reality. This work seeks to showcase the inherent cultural realities and implications that this portrays for the individuals at the receiving end in such unions. Also, this work seeks to enquire the form of intervention that social work can proffer to salvage this situation of such victims, while attempting to correct the wrong impression of this issue. Therefore, this work seeks to fill an existing gap arising from not paying adequate attention to the implications arising from such situations.

Objective of the study. The cardinal objective of this study is to examine the cross-cultural analysis of intimate partner violence, as well as the social work interventions and measures to address the phenomenon. Thus, the specific objectives below are what this research would like to achieve:

- to determine the cross-cultural perceptions of intimate partner violence;

- to explore the cultural influences of intimate partner violence;
- to examine the impact of intimate partner violence;
- to explore the social work interventions in response to intimate partner violence.

Research questions. This study will attempt to answer the following questions;

1. What are the cross-cultural perceptions of intimate partner violence?
2. What are the cultural influences of intimate partner violence?
3. What is the impact of intimate partner violence?
4. The possible social work interventions in response to intimate partner violence.

Methods. This study adopts the descriptive survey research design. The population of this study consists of social workers, dating and married couples, who reside and works in Ovia North-East and Eti-osa Local Government Areas of Edo and Lagos States respectively. Using simple random sampling technique, a sample of 50 participants was selected from each State, giving the total of 100 participants. The instrument used for data collection is questionnaire, adopting the four-point Likert format. The questionnaire was content validated by three experts in social work involved with domestic violence issues and their comments and suggestions were adapted in the final copy of the instrument. In order to determine the reliability of instrument, it was administered to a separate group, after an interval of two weeks; the same test was administered to the same group who responded to the test previously. Two test score were correlated and their responses were subjected to Pearson moment correlation formula and the reliability co-efficient of 0.86 was obtained. The data collected was analyzed using descriptive statistic; mean and standard deviation at 2.5 criterion mean in order to determine cross cultural perception of intimate partner violence and the social work interventions.

Presentation and discussion of findings. The result of the analysis on the variables is presented in this section. Analysis is based on quantitative tools and variable distributions are assessed using frequency counts, percentage and standard deviation. Table 3 presents the socio demographic data of participants.

Table 1

The Socio-Demographic Characteristics of Participants

Age distribution of the respondents	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Less than 30 years	89	89.0	89.0	89.0
31–40 years	9	9.0	9.0	98.0
41–50 years	1	1.0	1.0	99.0
50–60 years	1	1.0	1.0	100.0
Sex distribution of the respondents	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Male	41	41.0	41.0	41.0
Female	59	59.0	59.0	100.0
Total	100	100.0	100.0	
Marital Status	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Single	45	45.0	45.0	45.0
Married	55	55.0	55.0	100.0
Total	100	100.0	100.0	
Educational Level of the respondents	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Secondary school	9	9.0	9.0	9.0
Tertiary institution	91	91.0	91.0	100.0
Total	100	100.0	100.0	
Religion	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Christianity	87	87.0	87.0	87.0
Islam	13	13.0	13.0	100.0
Others	0.0	0.0	0.0	
Total	100	100.0	100.0	

Source: Field Research, 2020

Table 1 reveals that the majority of the respondents are between 30–40 years. This age range is significant because it allows for matured adults and married couples who have relevant experience and are knowledgeable and competent in giving information about intimate partner violence. Table 1 also account for more Participants with secondary school qualification. The level of education is a good measure of income level in the household. This is because it indicates the socio-economic background of participants. The table also shows that majority of the participants are Christians. This could be because the study area is a Christian dominated area.

The result of the analysis on the variables is presented and in this section. Analysis is based on quantitative tools and variable distributions are assessed using standard deviations. In this section four, research questions were formulated for testing this study.

Table 2

Descriptive of the Cross-Cultural Perceptions of Intimate Partner Violence?

S/N	Item	N	Mean	Std. Deviation	Decision
1	Since men are stronger, it is believed that physical violence is an acceptable way to resolve conflict in a relationship in some communities	100	1.46	0.54	Rejected
2	I was brought up to know that leaving an abusive relationship is a very long and difficult process	100	2.18	0.95	Accepted
3	My religion permits that intimate partners should tolerate violence in order to keep their family or relationship together	100	1.62	0.55	Rejected
4	Culturally, it is believed that women are always the victims of intimate partner violence	100	1.47	0.50	Rejected
Cross-Cultural Perceptions of Intimate Partner Violence		100	1.68	0.64	Rejected

Source: Field Research, 2020 N=100 Criterion mean=2.5 Aggregate Mean=1.68 (Reject)

Table 2 shows that a grand mean of 1.68 was obtained for all the four items, which are below the criterion mean of 2.5. From this analysis, the mean value is lower than the test value, this means that the respondents rejected that physical violence is an acceptable way of resolving conflict in a relationship and that their perceptions about leaving an abusive relationship is that it is a long and difficult process this findings is in agreement with Arenella [2], according to her, women who report abuse have higher potentials for escalated violence against them by their abusers. More women are killed in the process of trying to leave than at any other point. Common negative results of leaving an abusive partner include isolation financial hardship, children's distress, losing a home, loss of contacts and loss of a support system. Many women stay due to fear. This fear includes that for their life, their children's lives and for their financial situation. Many victims feel that their children need their other parent. There are major practical issues with leaving. As a result of leaving people are vulnerable to experiencing problems with their jobs and school as well as experience negative impact on their children's lives.

Table 3

Descriptive of the Cultural Influences of Intimate Partner Violence

S/N	Item	N	Mean	Std. Deviation	Decision
1	2	3	4	5	6
1	Based on most peoples' background, poor women are more affected by intimate partner violence, compared to women from rich homes	100	2.54	1.44	Accepted
2	Acceptance of violence (e.g. Feeling it is acceptable for a man to beat his partner) in most cultures is a one of the reason women stay in abusive relationships	100	3.66	0.74	Accepted
3	Religious beliefs or dogmas regarding the superiority of males over females are some of the major influences of intimate partner violence	100	2.85	1.36	Accepted

Continuation of Table 1					
1	2	3	4	5	6
4	Weak legal and community sanctions against IPV leads to the problem of IPV	100	3.30	1.05	Accepted
	Cultural Influences of Intimate Partner Violence	100	3.08	1.15	Accepted
<i>Source: Field Research, 2020 N=100 Criterion mean=2.5 Aggregate Mean=3.08 (Accept)</i>					

Table 3 shows that a grand mean of 3.08 was obtained for all the four items, which are above the criterion mean of 2.5, indicative that respondents accepted that weak legal and community sanctions is one of the causes of intimate partner violence. The result also indicated that respondents indicated that acceptance of violence is one of the reasons women stay in abusive relationships, and that religious beliefs and dogmas are some of the major causes of intimate partner violence this finding is in agreement with the findings of [11; 12], the norms, that celebrate women that keep their home irrespective of the problems are held in high esteem. Furthermore, women keep living in an abusive relationship because of religious belief that preaches unity. This finding also supports the findings of Oladejo et al. [9] that women are likely to suffer from financial hardship and economic abuse if they do not have access to monetary resources or receive only a meager amount from their partners, especially when the women are not otherwise economically independent.

Table 4

Descriptive of the Impact of Intimate Partner Violence

S/N	Item	N	Mean	Std. Deviation	Decision
1	Both men and women are affected by intimate partner violence	103	3.61	0.85	Accepted
2	Female survivors of IPV are more likely to abuse drugs and alcohol	110	3.50	0.94	Accepted
3	IPV has a wide variety of mental health consequences	109	3.25	1.17	Accepted
4	IPV always have a severe psychological effect on the children	100	2.92	1.20	Accepted
	Impact of Intimate Partner Violence	100	3.32	1.04	Accepted
<i>Source: Field Research, 2020 N=100, Criterion mean=2.5 Aggregate Mean=3.32 (Accept)</i>					

Table 4 shows that a grand mean of 3.32 was obtained for all the four items which are above the criterion mean of 2.5. This indicates that majority of the participants agreed that intimate partner violence has a wide range of mental health issues, and most participants also agreed that intimate partner violence has a severe psychological effect on the children. This corresponds with the findings of Oladejo et al. [9] and Omorogiuwa [11] that children constitute what are known as “secondary victims”. They may suffer the repercussions of domestic violence even before they are born. Women battered during pregnancy have more than twice the rate of miscarriages and give birth to more babies with more birth defects than women who may suffer from any immunizable illness or disease. Children who grow up in violent homes are more likely to be abused as children and become perpetrators, victims, or abusive parents when adults.

Table 5

Descriptive of Social Work Interventions

S/N	Item	N	Mean	Std. Deviation	Decision
1	2	3	4	5	6
1	Social workers can lend their voices to help to reshape cultural believes and mold public policies that will greatly reduce issues of IPV	100	2.48	1.15	Accepted
2	Social workers can help in reuniting families who experience IPV	100	2.84	1.19	Accepted

1	2	3	4	5	6
3	The counselling services provided by social workers helps in early-intervention services to families at risk	100	3.41	1.06	Accepted
4	Social workers are responsible for the social cultural rehabilitation of sufferers of intimate partner violence	100	3.18	1.24	Accepted
Social Work Interventions		100	2.88	1.16	Accepted

Source: Field Research, 2020 N=100, Criterion mean=2.5 Aggregate Mean=2.88 (Accept)

Table 6 shows that a grand mean of 2.88 was obtained for all the four items, which are above the criterion mean of 2.5, indication that the participants agreed that social workers can help shape legislation and mold public policies that will greatly reduce the cases of intimate partner violence. The table also shows that social workers are responsible for the rehabilitation of sufferers of intimate partner violence. This finding is, in agreement with the findings of Omorogiuwa and Ukponahiusi [13] and Omorogiuwa [12], that counselling services provided by social workers assist in resolving abusive relationship. Social workers play major role in the rehabilitation and reformation of women who have been abused in an intimate partner relationship. Their role in the resolution of marital dispute among partners is germane to a functional system hence the need to constantly play host to the social work professionals.

Table 6

Descriptive of the other Possible Solutions to Intimate Partner Violence

S/N	Item	N	Mean	Std. Deviation	Decision
1	Men and boys should be sensitized on the impact of intimate partner violence	100	3.65	0.79	Accepted
2	Women should be empowered to be economically and financially independent	100	2.54	1.19	Accepted
3	Advocacy, campaigns and public awareness about the problem of IPV should be a priority	100	3.25	1.19	Accepted
4	The mass media can help in reducing the problem of IPV	100	2.82	1.29	Accepted
Other Possible Solutions for Intimate Partner Violence		100	3.31	1.12	Accepted

Source: Field Research, 2020 N=100, Criterion mean=2.5 Aggregate Mean=3.31 (Accept)

Table 5 shows that a grand mean of 3.31 was obtained for all the four items, which are above the criterion mean of 2.5. This indicates that majority of the participants agreed that women should be empowered to be economically and financially independent and most of the participants agreed that the mass media can help in reducing the problem of intimate partner violence. This findings supports the findings of the WHO [16] and Omorogiuwa and Ukponahiusi [13] that awareness campaigns convey messages about healthy behaviour to broad populations via television, radio, the Internet, newspapers, magazines, other printed materials and meetings. They increase the amount of information available on a topic and may reduce undesirable behaviour. Sensitization, thus involves the use of different strategies to change cultural and social norms. For instance, they can provide information to correct misperceptions about social norms or attach a social stigma to unwanted behaviour or violence.

Conclusion and recommendations. Intimate partner violence has a deep and widespread impact, much need to be done to stop it if not it will damage families, children and society as a whole. Intimate partner violence causes the victims to suffer from practically all ends. Along with the physical injuries, partners and their children suffer emotionally and psychologically, also the mental health of the individual could also be affected. Social workers can help in early intervention for sufferers of intimate partner violence by offering a wide range of services including legal intervention, supportive services, awareness campaign, counselling services and also help in putting an end to the scourge of intimate partner violence.

Having established the various effects of domestic violence on family, it is in light of this study, that proper emphasis should be laid down to reduce or eliminate the possible effects of domestic violence on the family in the following ways:

1. Social workers should be employed at all levels to provide counselling for sufferers of intimate partner violence.
2. Advocacy, campaigns & public awareness about the problem of IPV should be a priority. There should be enough educational programs in all societies and cultures, both for women and men at the same levels.
3. The mass media should be properly utilized as this can help in reducing the problem of IPV.
4. There should be enough opportunities of employments and participation in political parties along with security and safety for women, more women and girls should be empowered to increase their level of independence.
5. The government should make provision for counseling centres and create more employment for social workers in the country to better serve victims of intimate partner violence.
6. Religious organizations, NGOs should take a stance in the prevention and enforcement of law made by the government to punish perpetrators of intimate partner violence.

Оморюгува Трейсі, Амас Сара. Крос-культурний аналіз насильства з боку інтимного партнера в Нігерії та втручання соціальних працівників

Проблема явища насильства значна для нашого оточення, вона має підґрунтя у вигляді ґендерних упереджень та традицій, які глибоко узгоджуються з патріархальним шаблоном, що панує у багатьох громадах і країнах, таких як Нігерія. У дослідженні проводиться крос-культурний аналіз насильства з боку інтимного партнера та заходів, що вживаються соціальними працівниками як панацеї у вирішенні біди. Досліджувалися дані про пари, що зустрічаються, подружжя та соціальних працівників. З використанням методу простої випадкової вибірки до дослідження було залучено 80 пар та 20 соціальних працівників, усього 100 учасників зі штатів Едо та Дельта, Нігерія. Два тестові бали корелювали, вони були використані для вирахування коефіцієнта кореляції Пірсона. У результаті коефіцієнт становив 0,86. Зібрані дані аналізували за допомогою описової статистики; середнє та стандартне відхилення за середнім критерієм 2,5 використовувалося для проведення крос-культурного аналізу насильства з боку інтимного партнера та втручання соціальних працівників. Висновки показують, що насильство з боку інтимних партнерів здійснює глибокий культурний вплив на сімейне походження, релігійні вірування, виховні й негативні культурні погляди щодо жінок, широкомасштабний соціальний культурний вплив фізичних травм, психічний, емоційний чи психологічний вплив на жертв та їхніх дітей. Ще багато чого варто зробити для припинення такого лихого явища, як насильство з боку інтимного партнера, оскільки соціальні працівники можуть допомагати постраждалим раннім втручанням та наданням широкого спектра послуг включно з юридичним втручанням, культурною підтримкою, інформаційно-просвітницькою кампанією та консультаціями.

Ключові слова: крос-культурний, втручання, інтимний партнер, соціальна робота.

References:

1. Adewale R. Violence in the family: A preliminary investigation and overview of wife battering in Africa. *Journal of International Women's Studies*, 2007. No. 9(1), pp. 234–252. URL: <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol9/iss1/13/>
2. Arenella K.M. Perception of domestic violence: Leaving vs staying in abusive relationships. Theses. Paper 408. 2014. URL: http://scholarship.claremont.edu/scripps_theses/408Arinze-.
3. Arinze-Umobi C. Domestic violence against women in Nigeria: A legal anatomy. Onitsha : Folmech Printing and Pub. Coy Ltd. 2008.
4. European Union Agency for Fundamental Rights *Violence against women: An EU-wide Survey*. Luxembourg : Publications Office of the European Union. 2014.
5. Flake D.F. Individual, family, and community risk markers for domestic violence in Peru. *Violence Against Women*, 2005. No. 11(3), pp. 353–373.
6. Knapp M.S., & Plecki M.L. Investing in the renewal of urban science teaching. *Journal of Research in Science Teaching*, 2001. No. 38(10), pp. 1089–1100.
7. Migliaccio T.A. Marginalizing the battered male. *The Journal of Men's Studies*, 2001. No. 9(2). Pp. 205–226.
8. National Association of Social Workers, NASW. *Social Justice Brief*. 2018. URL: <https://www.socialworkers.org/LinkClick.aspx?fileticket=WTrDbQ6CHxI%3D&portalid=0>.

9. Oladepo O., Yusuf O.B. & Arulogun O.S. Factors influencing gender-based violence among men and women in selected states in Nigeria. *Africa Journal Reproductive Health*. 2011. No. 15(4). Pp. 78–86. PubMed PMID: 22571109.
10. Omorogiuwa T.B.E. The public perception of the impacts of domestic violence against women. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2017. No. 8(1). Pp. 293–298.
11. Omorogiuwa T.B.E. *Introduction to cross cultural social work practice*. Benin City : Mase-Perfect Printing Press. 2019.
12. Omorogiuwa T.B.E. Social work practice in strengthening household economic empowerment and support: Building sustainable livelihoods for working children's parents. *Social Work and Education*, 2020. No. 7(1). Pp. 46–55.
13. Omorogiuwa T.B.E. & Ukponahiusi O. (2019). Poverty and the prevalence of intimate partner violence: A social work intervention perspective. *Osun Sociological Review*. 2019. No. 5(1). Pp. 102–111.
14. Stephen C. & Morris M.D. The causes of violence and the effects of violence on community and individual health. Yale School of Medicine. 2007. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.674.4439&rep=rep1&type=pdf>.
15. Ursula K. Theories of intimate partner violence: From blaming the victim to acting against injustice intersectionality as an analytic framework. *ANS. Advances in nursing science*. 2011. No. 34. Pp. 29–51.
16. World Health Organization, WHO. *World report on violence and health*. Geneva; WHO. 2002.
17. World Health Organization, WHO. *Prevention of violence: A public health priority* Geneva : WHO. 1996.

УДК 316.485.2

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1\(45\).226354](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1(45).226354)

МЕХАНІЗМИ ПРАВОСУДДЯ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ В ПОДОЛАННІ НАСЛІДКІВ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Багінський А. В.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри соціології

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-5633-4614

У статті досліджується правосуддя перехідного періоду як комплекс заходів постконфліктного врегулювання. Сьогодні перехідні суди, комісії з правди, амністії та репарації є механізмами правосуддя перехідного періоду, що широко й відносно ефективно застосовуються для врегулювання конфліктів у всьому світі. Натепер механізми правосуддя перехідного періоду вдосконалюються і в напрямі забезпечення потреб жертв збройних конфліктів. У процесі соціологічних досліджень підтверджується, що поєднання міжнародного і місцевого вимірів відповідальності є важливим запитом з боку постраждалих у збройному конфлікті.

Водночас притягнення до відповідальності осіб, винних у здійсненні злочинів під час збройного конфлікту, в сучасних умовах стосується індивідуального переслідування, що часто виходить за межі державного обвинувачення. Держава зберігає за собою обов'язок притягнення винних у злочинах до відповідальності, але здійснюватись це може за допомогою механізмів міжнародного-правового характеру.

Практика постконфліктного врегулювання пов'язана з тим, що не всі суди однаково ефективні в покаранні винних за злочини, і кримінальне переслідування не завжди відбувається успішно. Офіційні процеси пошуку правди (truth-seeking), що стосуються розслідувань порушень минулого, стосуються комісій із встановлення правди (truth commissions). Ще одним важливим механізмом правосуддя перехідного періоду є політика пам'яті. Політика пам'яті як елемент правосуддя перехідного періоду охоплює роботу держав з історичним минулим.

Поєднання державних заходів правосуддя перехідного періоду з використанням ad-hoc інституцій дозволяє відновлювати справедливість у найбільш суперечливих вимірах збройних конфліктів. Пришвидшення миру відбувається в напрямі автономності та розширення мандатів інститутів перехідного правосуддя, організованої політики пам'яті, ефективної взаємодії національних та міжнародних інститутів щодо визначення їхньої юрисдикції в питаннях захисту прав людини, соціологічних досліджень потреб жертв збройного конфлікту. Оцінка ефективності механізмів правосуддя перехідного періоду можлива лише за умови врахування їхньої взаємопов'язаності, взаємодії з громадянським суспільством та державою.

Ключові слова: правосуддя перехідного періоду, держава, конфлікт, постконфліктне врегулювання, комісії з правди, міжнародні суди.

Постановка проблеми. Серед обов'язків держави в постконфліктному врегулюванні – притягати до відповідальності винних у порушенні прав людини. Теорії миротворчості та правосуддя перехідного періоду підтверджують особливу роль жертв у процесі відновлення суспільств. Утім, вимоги справедливості та вимоги стійкого миру, що йдуть, зокрема, з боку жертв конфлікту, можуть бути суперечливими або навіть вести до відновлення насильства. Тому потрібно віднайти збалансовану міру застосування механізмів правосуддя перехідного періоду.

Мета статті – виокремлення механізмів правосуддя перехідного періоду, що забезпечують шлях до стійкого миру в контексті подолання дилеми «справедливість – мир», зокрема судів та комісій з правди.

Серед наукових дебатів, що здійснюють дослідження з даної теми, варто звернути увагу на праці К. Сіккінк, Ф. Лесса, Л. Пейн, Л. Маліндер, Х. Мендеса, Дж. Л. Міллер та інших. В Україні

концепція правосуддя перехідного правосуддя лише формується, але ще далека від свого повного втілення через активну фазу збройного конфлікту. Аналіз міжнародного досвіду в цій сфері допоможе зменшити дефіцит знання і збільшити наукове і суспільне осмислення проблематики врегулювання конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні перехідні суди, комісії з правди, амністії та репарації є механізмами правосуддя перехідного періоду, що широко і відносно ефективно застосовуються для врегулювання конфліктів у всьому світі. Порівняльний аналіз великих масивів даних також свідчить, що надання амністії може здійснювати позитивний ефект на сталість та стійкість миру, а діяльність судів та комісій з правди – забезпечити покарання злочинців і задовольнити потреби жертв конфлікту.

Притягнення до відповідальності осіб, винних у здійсненні злочинів під час збройного конфлікту, в сучасних умовах стосується індивідуального переслідування, що часто виходить за межі державного обвинувачення. Держава зберігає за собою обов'язок притягнення винних у злочинах до відповідальності, але здійснюватись це може за допомогою механізмів міжнародного-правового характеру.

На думку Кетрін Сіккінг, друга половина XX сторіччя позначена трендом на збільшення відповідальності за порушення прав людини. Запровадження відповідальності та переслідувань за порушення прав людини здійснювалось у Латинській Америці, зокрема через діяльність місцевих та регіональних судів, наприклад, Міжамериканського Суду з прав людини. Робота судів реінтерпретувала роль держави в переслідуванні й покаранні осіб, підозрюваних у масових порушеннях прав людини. Наступним етапом було створення державами ad-hoc трибуналів – Міжнародного Трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного Трибуналу щодо Руанди. Цей етап забезпечив введення в практику принципу індивідуальної кримінальної відповідальності, й у відповідь ще більше місцевих судів у різних країнах усе активніше використовують даний принцип для підзвітності злочинців, винних у порушеннях прав людини, в тому числі в результаті діяльності неурядових організацій та вимог жертв соціально-політичних конфліктів. А ключовою точкою стало створення Міжнародного Кримінального Суду і підписання Римського Статуту в 1998 році. К. Сіккінг використовує термін «каскад правосуддя» для позначення збільшення процесів притягнення до відповідальності на міжнародному, національному та індивідуальному рівнях [1, с. 21–22].

Загалом, історично існувало три моделі, що використовувались державами для відповідальності за порушення прав людини [1, с. 23]:

1. Модель імунітету або безкарності, де держава та її посадові особи не несли жодної відповідальності за порушення.
2. Модель державної відповідальності.
3. Модель індивідуальної кримінальної відповідальності.

Найбільш розповсюдженою в історичних суспільствах була перша модель, де держава і її посадові особи, за деякими виключеннями, не несли жодної відповідальності за порушення прав людини. Після завершення Другої Світової війни й підписання у 1948 р. Загальної Декларації прав і свобод людини держави під тиском міжнародної громадськості та місцевих суб'єктів стали все більше звертати увагу на такі міжнародні злочини, як тортури, зокрема, гучні процеси в Греції, Аргентині, Чилі свідчать про посилення державних органів у даній сфері. Водночас, коли більшості злочинців удається уникнути покарань, починає застосовуватися третя модель – модель індивідуальної кримінальної відповідальності, що широко використовується на сучасному етапі [1, с. 23].

Створення міжнародних судів, насамперед Міжнародного Кримінального Суду, було спрямовано на відхід від широких амністій, а де-факто безвідповідальності політичних лідерів та офіційних посадових осіб за їхню злочинну діяльність під час конфлікту [2, с. 25].

Крім того, в деяких країнах зміна моделей відповідальності стала фактором демократичного транзиту, коли для успішного переходу від авторитаризму до демократії потрібно було, з одного боку, покарати винних за злочини авторитарного режиму, а з іншого – забезпечити гарантії передачі влади від військових, авторитарних еліт до демократичних.

Х. Мендес підкреслює: «Коли латиноамериканські суспільства на початку 1980-х років заснували комісії істини і судові переслідування, в деяких випадках багато добросовісних експертів відчували, що крихкі нові демократії не можуть протистояти тиску все ще могутніх військових установ, і наполягання на цьому шляху дестабілізує демократичний експеримент. Ті ж скептики вважали, що ці події, навіть якщо стануть частково успішними, можуть призвести до затримки транзиту в сусідніх країнах або спонукання військових до кращих гарантій безкарності як умови, що дозволяє транзит» [2, с. 27].

До 1990-х рр. лише 10 країн здійснили переслідування за масові порушення прав людини та лише 5 з них сформували комісії з правди. Станом на 2007 р. таких країн було вже 59, серед яких у 33 країнах діяв той чи інший орган з пошуку правди. За цей час правосуддя перехідного періоду

трансформувалось із вузької, спеціалізованої та експертної діяльності до стратегічної політики з демократизації суспільств. Всебічно підтримуючи даний тренд, ООН починає публікації у своїх звітах, зокрема звітах Офісу Верховного Представника ООН, найкращих практик правосуддя перехідного періоду. Отже, транзитивне правосуддя стає одним з головних пріоритетів миротворчої діяльності в міжнародному масштабі [3, с. 357].

Натепер механізми правосуддя перехідного періоду вдосконалюються і в напрямі забезпечення потреб жертв збройних конфліктів. Проведення соціологічних досліджень підтверджує, що поєднання міжнародного і місцевого вимірів відповідальності є важливим запитом з боку постраждалих у збройному конфлікті.

Розглядаючи ситуацію Непалу в контексті опитувань жертв конфлікту, С. Робінз вказує на те, що «коли сім'ям ставили запитання про те, кого потрібно карати, 65% говорили про безпосередніх виконавців злочину, 29% говорили про інформаторів, 19% – про тих, хто віддавав накази, а 13% – про політиків. Багато жертв з обох боків говорило, що покарання другорядних виконавців – це занадто мало. Дехто зауважив, що відповідальність має політичний характер, і ці особи говорили про найвищі рівні з обох боків. Сторони погодилися, що в ідеалі судовий процес потрібно проводити на місцевому рівні, оскільки так більшість сімей матиме до нього доступ. Ніхто не зацікавлений у міжнародних слуханнях» [4, с. 94–95].

У 4-томному виданні «Перехід від авторитарного правління», яке побачило світ у 1986 році, наголошувалось, що транзит від репресивного минулого ставить на порядок денний для держав деяку суперечність: забути минуле, щоб не спровокувати відновлення масового насильства і водночас не забувати про злочини, щоб вони не повторилися в майбутньому. Автори книги стверджують, що в них немає однозначної відповіді на це питання [5, с. 10].

Практика постконфліктного врегулювання пов'язана з тим, що не всі суди однаково ефективні в покаранні винних за злочини, і кримінальне переслідування не завжди відбувається успішно. Офіційні процеси пошуку правди (truth-seeking), що стосуються розслідувань порушень минулого, стосуються комісій зі встановлення правди (truth commissions).

На думку П. Хейнер, стратегія комісій зі встановлення правди виходить із трьох положень: 1) комісії з правди фокусуються на минулому; 2) вони розслідують зловживання минулого, що охоплюють певний період часу, а не конкретну подію; 3) комісія з правди – тимчасовий орган, який функціонує від шести місяців до двох років, і робота якого завершується фінальним звітом; 4) дані комісії, як правило, офіційно санкціонуються, а також наділяються повноваженнями та владою від держави [5, с. 14].

Комісії з правди можуть давати рекомендації судам щодо переслідування тих чи інших осіб або надавати амністію, але повністю суди не замінюють. Водночас, будучи ad-hoc інституціями, комісії можуть користуватися своєю гнучкістю для більш детального розслідування широкого кола справ та оголошення значної кількості інформації про події конфлікту. Так, Південно-Африканська Комісія з правди – одна з небагатьох, яка надавала індивідуальну амністію в обмін на свідчення тих, хто здійснював насильство. У цьому плані комісія може розглядати і скарги та свідчення жертв конфлікту проти державних органів, зокрема судів, якщо вони порушували права людини протягом конфлікту [5, с. 16].

Незважаючи на зростання популярності комісій з правди, їх емпіричне та теоретичне вивчення стосується декількох обмежень. По-перше, деякі заходи з функціонування комісій правди іноді складно зафіксувати емпірично. По-друге, складно виявляється зв'язок між роботою комісії та вихідними результатами, вимірювання яких часто корелюється лише зі звітом комісії і меншою мірою стосується соціальних інтересів залучених до врегулювання груп. По-третє, більша частина наукової літератури спирається на визначені кейси з примирення, що ставить під сумнів універсальність теорій та концепцій. По-четверте, в більшості наукових праць комісії з правди розглядаються як позитивне явище [6, с. 22].

Е. Вібелхаус-Брам визначає критерієм успіху комісії з правди широту її мандату. «Зростаючий інтерес до комісії з правди спричинив вибух у пропозиціях методологічного вимірювання справедливості, примирення та зцілення» [6, с. 24]. З цієї точки зору існує досить мало консенсусу щодо того, що вважати критерієм ефективності комісії з правди.

М. Мінов стверджує, що альтернативні способи вирішення конфліктів можуть надати способи для окремих правопорушників здійснити вибачення та пробачити масові злочини, але ці методи також можуть бути затьмарені корупцією, компромісом та «потуранням жажливим діям». Міжнародний Кримінальний Суд, що працює на основі Римського Статуту, який підписали 138 та ратифікували 123 країни, дає можливість переслідувати злочинців та поширювати міжнародні норми на діяльність національних судів. У цьому смислі МКС є комплементарним щодо національних систем права і дозволяє сконцентрувати ресурси відносно розслідувань, переслідувань і судових розглядів щодо масо-

вих порушень прав людини. Суперечність, на думку М. Мінов, починається там, де держава просуває процес врегулювання засобами відновного правосуддя, амністій та прощення. У Римському статуті фактично нічого не йдеться ситуацію звернення до альтернативних способів установлення справедливості, зокрема таких, як комісії з правди [7, с. 3–4].

М. Планк зазначає, що Преамбула Римського Статуту передбачає комплементарність його діяльності з національним законодавством та субсидіарну роль щодо суверенних судових інститутів, особливо в умовах, коли держави не здатні провадити розслідування та обвинувачення [8, с. 592].

Важливо, на якому етапі держава надає амністії: на практиці це трапляється частіше, коли є перспектива мирних угод, і рідше, коли переговори ведуться на попередній стадії. Також на дизайн амністій може впливати сутність політичного режиму – чи є він, відповідно, демократичним, гібридним чи авторитарним [9, с. 1]. Л. Малліндер зазначає, що «22 відсотки амністій, включених до масиву даних, надають імунітет щодо міжнародних злочинів» [9, с. 2]. У цьому контексті актуальною залишається проблема: чи є амністії способом уникнення правосуддя, і чи не ухиляється держава від своїх зобов'язань щодо подолання конфлікту, зокрема щодо кримінального переслідування порушників закону, втілюючи амністію?

Ще одним важливим механізмом правосуддя перехідного періоду є політика пам'яті.

Політика пам'яті як елемент правосуддя перехідного періоду охоплює роботу держав з історичним минулим. Наприклад, посткомуністичні держави демонструють окремий кейс політики пам'яті, оскільки їхньою спільною рисою є подолання тоталітарної спадщини. Посткомуністичні країни запровадили ряд заходів щодо гарантій неповторення, останні разом зі встановленням справедливості, правди та репарації є одним із чотирьох головних механізмів правосуддя перехідного періоду.

О. Мишловська розглядає декілька періодів політики пам'яті в незалежній Україні, що часто відрізнялися один від одного спрямованістю державних заходів. Так, Інститут національної пам'яті, який започаткував свою роботу за часів президента Ющенка, скасували за президента Януковича та відновили після подій Майдану у 2014 р. [10]. Також українські дослідники звертають увагу на як модернізаційний, так і демодернізаційний складники політико-ідеологічних процесів на сучасному етапі [11]. Суперечливі дискурси не консоліднують, а поляризують окремі факти української історії та суспільство загалом [12]. У процесі розгортання російсько-українського збройного конфлікту запит на актуальну політику пам'яті в Україні лише збільшується.

Висновки. Поєднання державних заходів правосуддя перехідного періоду з використанням ad-hoc інституцій дозволяє відновлювати справедливість у найбільш суперечливих вимірах збройних конфліктів. Пришвидження миру відбувається в напрямі автономності та розширення мандатів інститутів перехідного правосуддя, організованої політики пам'яті, ефективної взаємодії національних та міжнародних інститутів щодо визначення їхньої юрисдикції в питаннях захисту прав людини, соціологічних досліджень потреб жертв збройного конфлікту. Оцінка ефективності механізмів правосуддя перехідного періоду можлива лише за умови врахування їхньої взаємопов'язаності та взаємодії з громадянським суспільством та державою. Часткове і непослідовне використання даних механізмів може призвести до зворотного: заходи з постконфліктного врегулювання будуть не сприйняті суспільством, а політика держави залишатиметься в межах конфліктуючих дискурсів.

Bahinskyi A. Mechanisms of transitional justice in overcoming the consequences of armed conflict

The article examines transitional justice as a set of post-conflict settlement measures. Today, transitional courts, truth commissions, amnesties, and reparations are transitional justice mechanisms that are widely and relatively effectively used to resolve conflicts around the world. Today, the mechanisms of transitional justice are also being improved to meet the needs of victims of armed conflict. Sociological research confirms that the combination of international and local dimensions of responsibility is an important demand on the part of victims of armed conflict.

At the same time, the prosecution of perpetrators of crimes committed during armed conflict in modern conditions concerns individual prosecution, which often goes beyond public prosecution. The state retains the obligation to bring perpetrators of crimes to justice, but this can be done through mechanisms of international law.

The practice of post-conflict settlement is due to the fact that not all courts are equally effective in punishing those guilty of crimes and criminal prosecution is not always successful. Formal truth-seeking processes involving the investigation of past violations involve truth commissions. Another important mechanism of transitional justice is the politics of memory. The politics of memory as an element of transitional justice encompasses the work of states with a historical past.

The combination of transitional state justice measures with the use of ad-hoc institutions allows for the restoration of justice in the most controversial dimensions of armed conflict. Peace is accelerating in the direction of autonomy and expansion of the mandates of transitional justice institutions, organized memory policy, effective cooperation of national and international institutions to determine their jurisdiction in human rights, sociological research on the needs of victims of armed conflict. Evaluation of the effectiveness of transitional justice mechanisms is possible only if their interconnectedness, interaction with civil society and the state are taken into account.

Key words: transitional justice, state, conflict, post-conflict settlement, truth commissions, international courts.

Література:

1. Sikkink K. *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics*. W.W. Norton & Company, 2011. 352 p.
2. Juan E. Méndez. National Reconciliation, Transnational Justice, and the International Criminal Court. *Ethics and International Affairs*. 2001. № 15 (1). P. 25–44.
3. Dancy G. Impact Assessment, Not Evaluation: Defining a Limited Role for Positivism in the Study of Transitional Justice. *International Journal of Transitional Justice*. 2010. Vol. 4. P. 355–376.
4. Robins S. Towards Victim-Centred Transitional Justice: Understanding the Needs of Families of the Disappeared in Postconflict Nepal. *International Journal of Transitional Justice*. 2011. Vol. 5. P. 75–98.
5. Hayner Priscilla B. *Unspeakable Truths Transitional Justice and the Challenge of Truth Commissions*. London : Routledge, 2001. 340 p.
6. Wiebelhaus-Brahm E. *Truth Commissions and Transitional Societies The Impact on Human Rights and Democracy*. London : Routledge, 2009. 240 p.
7. Minow M. Do Alternative Justice Mechanisms Deserve Recognition in International Criminal Law?: Truth Commissions, Amnesties, and Complementarity at the International Criminal Court. *Harvard International Law Journal*. 2019. Winter. Vol. 60. P. 1–45.
8. Benzing M. The Complementarity Regime of the International Criminal Court: International Criminal Justice Between State Sovereignty and the Fight Against Impunity. *Max Planck Yearbook of United Nations Law*. Koninklijke Brill N.V., 2003. P. 591–632.
9. Mallinder L. *Amnesties and Inclusive Political Settlements*. The University of Edinburgh, 2018. URL: <https://ssrn.com/abstract=3341311> (дата звернення: 15.10.2020).
10. Myshlovska O. Delegitimizing the Communist Past and Building a New Sense of Community: The Politics of Transitional Justice and Memory in Ukraine. *International journal for history, culture and modernity*. 2019. P. 372–405.
11. Kutuev P., Choliy S. Mobilization in Post-Soviet Spaces: Between Imperatives of Modernization and Threats of Demodernization. *The Ideology and Politics Journal*. 2018. № 2 (10). P. 4–24.
12. Багінський А.В. Мобілізація громадянського суспільства у конфлікті на Сході України: ідеологічні обмеження та ресурси розбудови миру. *Ідеологія та політика*. 2018. № 2 (10). С. 94–126. URL: https://ideopol.org/wp-content/uploads/2019/01/___2.%204.%202018.%20UKR.%20Baginskyi.pdf

РОЛЬ ПАРТІЙНОГО ЧИННИКА В РЕАЛІЗАЦІЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ СТРАТЕГІЙ (НА ПРИКЛАДІ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 2020 РОКУ)

Комарницький В. В.,

аспірант кафедри міжнародної політики

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ORCID ID: 0000-0001-8822-3302

У статті проаналізовано динаміку змін в участі та активності політичних партій у реалізації електоральних стратегій і технологій на прикладі місцевих виборів 2020 р. Зокрема, досліджено широкий спектр прийомів, реалізованих регіональними організаціями політичних партій у період агітації. Визначено, що в умовах реформи децентралізації, нового Виборчого кодексу України низові партійні структури не лише були включені в електоральний процес, але й отримали реальні повноваження у формуванні представницьких органів влади на місцях і їхнього подальшого політичного курсу.

Констатовано, що нормативними нововведеннями для політичних партій стали обов'язковість партійної приналежності та відкриті списки на виборах до місцевих рад, ґендерне квотування у вказаних списках. Водночас з'ясовано, що партійний чинник виявився актуальним і для кандидатів на посаду міських голів, яких в обласних центрах від партій було висунуто майже 80%. У ході аналізу відкритих даних ЦВК установлено, що п'яту частину топових кандидатів у мери обласних центрів становлять представники локальних політичних проєктів – партій, діяльність яких зосереджена на конкретних регіонах чи навіть населених пунктах. Виявлено тенденцію до певного дистанціювання від парламентських партій через репутаційні ризики, пов'язані з низьким рейтингом як безпосередньо політичних сил, так й інституту політичних партій загалом.

Політичні технології, які були використані партіями під час місцевих виборів, є перехідними від однієї електоральної кампанії до іншої – підкуп, виборчий туризм, залучення кандидатів-«клонів», спекуляції з опитуваннями й ігнорування соціологічного інструментарію, маніпуляції з партійним брендингом тощо. Також серед особливостей – поглиблення внутрішньопартійної конкуренції, боротьба «перших непрохідних» та «останніх прохідних» у партійних списках, що свідчить про деформацію комунікаційного складника в діяльності політичних партій та відсутність сталої партійної структури з визначеними ролями та функціями. Вирішення цих задач – пріоритет у стратегії партійного будівництва в державі.

Ключові слова: політична партія, вибори, виборча кампанія, політичні технології, політичний плюралізм, децентралізація, політична еліта, місцеве самоврядування.

Постановка проблеми. З моменту здобуття незалежності Україною вітчизняні партії завжди перебували в авангарді політичних процесів – інституціонально або персоніфіковано. Особливо їхня роль є відчутною у формуванні політичної еліти та інституту народного представництва. Йшлося переважно про центральний рівень влади, однак останні трансформації в державницькій системі – процеси децентралізації та зміни у виборчому законодавстві – призвели до актуалізації низової організаційної структури партій. Партійні осередки з умовних структурних елементів перетворюються на акторів електорального процесу й учасників формування системи місцевого самоврядування. На нашу думку, парадигма інституціональних змін у функціонуванні місцевих партійних організацій має системний характер, що включає аспекти політико-правового регулювання, включеності в процеси державотворення і суспільного сприйняття партійної системи. Відповідно, політична наука дійшла до потреби виокремити в партологічному дискурсі аналіз діяльності низових партійних структур.

Особливості розбудови багатопартійності в Україні ввійшли до наукового доробку таких вітчизняних дослідників, як Р. Балабан, С. Здіорук, М. Кармазіна, А. Колодій, І. Кресіна, М. Обушний, М. Примуш, А. Романюк, П. Шляхтун, В. Яблонський, Я. Ярош та ін. Проблема ролі політичних партій у функціонуванні політичної системи актуалізовано науковими пошуками Г. Агафонової, С. Бондар, Н. Вінничук, Л. Гонюкової, Ю. Ключковського, О. Новакової та ін. Серед зарубіжних учених партійну теорію формували дослідження К. фон Бойме, М. Вебера, Г. Даадлера, М. Дюверже, Дж. Ст. Мілля, Р. Міхельса, М. Острогорського, Дж. Сарторі, Е. Хейвуда та ін. Партологічні теорії еволюціонували

разом з інститутом політичних партій, поглиблюючи системні дослідження партійних функцій, ідеологічного складника, формуючи відповідні типології, уявлення про різноманітні партійні системи, організаційну структуру партій тощо.

Мета статті – з'ясувати особливості партійної участі в місцевих виборах 2020 р. в умовах нового Виборчого кодексу, реформи децентралізації та форс-мажорних обставин пандемії коронавірусу. Зокрема, йдеться про форми активностей та аспекти політичних технологій, які реалізовували місцеві організації політичних партій, а також про роль партійного чинника у формуванні виборчих стратегій.

Виклад основного матеріалу. В аналізі інституту політичних партій часто виділяють функціональний аспект, акцентуючи еволюцію ролі, функції, призначення політичних партій у тих чи інших історичних обставинах. Попри ґрунтовні дослідження, всі ці напрямки переважно зводяться до поляризованих публічних і кулуарних функцій: з одного боку, представництво інтересів виборців (прихильників або партії, або конкретної ідеології), з іншого боку, лобювання інтересів зацікавлених економічних груп, які, не виключено, й фінансують електоральні кампанії. Далі йдеться вже про інституціональні обов'язки партійців, які сформують той чи інший представницький орган влади, а, скажімо, непарламентські партії будуть уособлювати політичну складову частину громадянського суспільства. Таким чином, ми описали загальний алгоритм функціонування політичної партії як політичного інституту. В українській політиці й політичній науці тривалий час такого ракурсу було достатньо для формування дієвого партійного конструкту, який лише набував відповідного досвіду.

Місцеві вибори 2020 р. виступили тією обставиною, яка визначила стиль і принципи діяльності місцевих осередків політичних партій, у деяких випадках навіть зумовила їх фактичне функціонування. У наших попередніх наукових розвідках зазначалося, що активізація політичних партій має супроводжуватися впровадженням стратегії їхнього організаційного розвитку, зокрема в напрямках:

- утвердження практики постійно діючих партійних осередків, що дозволить напрацювати ефективні алгоритми діяльності в електоральний період і сформувати фаховий кадровий апарат партії на місцях;

- підвищення рівня політичної компетентності як партійних функціонерів, так і симпатиків партії через розроблення і впровадження системних заходів ідеологічного спрямування, вивчення особливостей регіону, співпрацю з органами місцевого самоврядування, державної влади, громадським активом, адміністрування виборчого процесу тощо;

- формування спроможних партійних осередків, здатних оперативно трансформуватися зі структурною складовою частиною партії в дієву команду в складі представницького органу місцевої влади;

- професіоналізації членів виборчих штабів партій, що оптимізує електоральний процес і мінімізує ризики фальсифікацій та дискредитації інституту виборів як такого;

- реалізації принципу політичної відповідальності, починаючи з низового рівня народного представництва; в невеликих громадах простіше забезпечити виконання функцій контролю, нагляду, комунікації тощо [1, с. 27].

Досить стисла і дещо несистемна електоральна кампанія, яка відбувалася в умовах зміни виборчого законодавства, конкретизації технічних аспектів проведення виборів, а також карантинних обмежень, продемонструвала застосування переважно традиційних прийомів політичної боротьби і конкуренції. Особливості цьогорічних виборів визначили законодавчі нововведення, а це обов'язковість партійного висування для кандидатів у депутати місцевих рад, ґендерне квотування, відкриті списки партій тощо. Водночас виборчі технології, застосовані штабами від місцевих організацій політичних партій, є перехідними від однієї електоральної кампанії до іншої. Серед них:

- використання кандидатів-двійників, або «клонів». Цим відзначилися виборчі кампанії в Умані, Ужгороді, Одесі, Черкасах та інших містах. Показово, що деякі з таких кандидатів навмисно змінили ім'я та прізвища протягом року до виборів, що не заборонено вітчизняним законодавством, як і право висуватися на ті чи інші виборні посади. Втім, у частині випадків Центрвиборчком скасовував реєстрацію «двійників». Ураховуючи, що законодавством застосування вказаної технології не визнається порушенням, а в умовах невеликої кількості виборців кожен голос отримує вагу, то нейтралізація негативного впливу описаного прийому стає завданням зацікавленої політичної сили – через інформаційні кампанії, викриття і публічний розголос;

- виборчий туризм – масова зміна виборцями місця голосування. Його значимість і вплив, як і в попередньому випадку, зумовлені тим фактом, що на місцевих виборах «вартість» мандату обчислювалася кількома сотнями голосів. Йдеться як про «міграцію» виборців у межах області, так і про загальнодержавні тури, які, на думку експертів «Комітету виборців України» та громадської мережі «ОПОРА», можуть спотворити результати виборів [2]. Такі випадки фіксувалися на Одещині, Львівщині, Хмельниччині, Закарпатті, Житомирщині, Тернопільщині, де в окремих громадах кількість виборців зростала на 100–750 осіб;

– підкуп виборців та технологія «карусель» у день виборів – практика не нова, законодавчо визнана злочином (ст. 160 Кримінального кодексу України). Поняття «сітки», «карусель» давно вкоренилися в український виборчий лексикон, а цьогорічна виборча кампанія тільки у день голосування відзначилася 191 заявою до правоохоронних органів щодо можливого підкупу виборців [3];

– поширення фейків – починаючи від дискредитаційної інформації та закінчуючи повідомленнями про нібито зняття кандидатур конкурентів з виборів;

– спекуляції з опитуванням, коли з переліку політичних партій умисно вилучалися ті, які з технічних причин ЦВК на початку кампанії не внесла до списку на офіційному сайті. Варто зауважити, що політичні партії як учасники місцевих виборів 2020 р. недостатньо використали соціологічний інструментарій для аналізу електорального поля, розробки і впровадження виборчої стратегії тощо. Цифри, які подавалися партійцями як агітація чи контрагітація, часто не мали вихідних даних, прив'язки до соціологічних агенцій, натомість аргументувалися «закритою» чи «партійною» соціологією, за якою нерідко стояло опитування на платформі соціальних мереж чи локальних інформаційних сайтів або Телеграм-каналів. Протягом доби виборець міг отримати кілька рейтингових списків, конфігурації яких суперечили одна одній;

– маніпуляції з партійним брендингом – провідна технологія періоду дозволеної агітації, коли партії умисно вибирають схожі бренд-буки, або «нейтральні» політичні заклики обрамляються в партійні кольори в переддень та «день тиші».

Серед перелічених прийомів регулярно траплялися такі, що мали ознаки порушення законів. Так, від офіційного старту виборчої кампанії, з 5 вересня 2020 р. і до «дня тиші» 24 жовтня, територіальними органами Національної поліції України було зареєстровано 7048 повідомлень, пов'язаних із виборчим процесом, до Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено відомості щодо 556 кримінальних правопорушень: 281 – пов'язані з порушенням виборчого законодавства, 275 – пов'язані з виборчим процесом [4]. Йшлося переважно про підкуп виборців, перешкоджання здійсненню виборчого права, надання неправдивих відомостей до Державного реєстру виборців, фальсифікації, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, незаконне використання виборчого бюлетеня та порушення порядку фінансування політичної партії чи передвиборчої агітації.

Щодо тенденцій, які стосуються безпосередньо партійної діяльності, то очевидним є тренд створення і пропагування локальних і персоніфікованих політичних проєктів. Їхня діяльність не регламентована законодавством, тому формально партії мають всеукраїнський статус. Про цей феномен йтиметься далі в нашому дослідженні. Зміна виборчого законодавства актуалізувала питання внутрішньопартійної конкуренції та комунікації. Якщо виборцю презентують відкритий список партії як маркер демократизації й інституту виборів, і партійної діяльності, то критерії формування цього списку всередині партії є доволі закритими і непрозорими. На нашу думку, саме цей факт призвів до вкорінення таких понять, як «перший непрохідний» і «останній прохідний». Ці статуси часто визначають активність партійця у виборчій кампанії, зацікавленість його в результаті, зумовлюють війну впливів всередині місцевої партійної еліти і прецеденти «партійної міграції» в напрямі більш перспективної порядковості у списках інших партій.

Повертаючись до питання актуального партійного функціоналу під час виборів, зауважимо, що разом із функцією агітаційною важливою залишалася й мобілізаційна, позаяк для ряду партій головною задачею виявилось не переконати виборців голосувати за політичну силу, а мотивувати прихильників узяти участь безпосередньо в голосуванні. Тому частину передвиборчої промоції було присвячено саме заклику «Прийди на виборчу дільницю!». Для активізації електорату партійними лідерами, рядовими партійцями і загалом партійними організаціями розроблялися відеоролики і звернення, листівки і спеціальні рамки для соціальних мереж. На думку ряду політичних експертів, запропоноване президентом України В. Зеленським соціологічне опитування в день виборів і промокампанія до нього також були прийомом для мобілізації провладного електорату. Однак і прогнози, і фактична явка на дільниці 25 жовтня виявилися вкрай низькими – менше 37% [5]. Серед причин, які, зокрема, за підсумками свого дослідження назвала Соціологічна група «Рейтинг», є загальне розчарування в політиці: серед тих, хто не ходив на вибори, відносна більшість відчуває розчарування щодо ситуації в країні – це 63%, а 32% серед них відчувують надію. Ті, хто голосував, неоднозначно відповідають на питання: 44% відчувують надію, 51% – розчарування щодо країни [6]. Вагомою причиною також є поширення коронавірусу і загострення ситуації в Україні в останній тиждень перед виборами, коли показник захворюваності кожного дня бив рекорд попереднього. Варто також пам'ятати, що попри нові умови проведення виборів, перспективи, зумовлені реформою децентралізації, і доволі жваву агітаційну кампанію місцеві вибори залишаються виборами «третього порядку», тобто менш важливими, ніж президентські та парламентські.

Висунення кандидатів від партії стало обов'язковою умовою для балотування до місцевих рад, натомість статус самовисуванця зберігся для кандидатів у мери. Спираючись на відкриті дані Центральної виборчої комісії України, ми проаналізували ступінь вагомості партійного чинника для балотування в мери обласних центрів (для Донецької області базовим вибрано м. Краматорськ, а у м. Северодонецьк Луганської області, де тимчасово розташована обласна адміністрація, вибори міського голови не проводилися) [7]. Отже, з 294 кандидатів на посаду міського голови в обласних центрах політичними партіями висувалися 234 особи (майже 80%). 67% з них виявилися членами партій, які кандидували потенційного мера, тобто партійними були більше половини (53%) від загальної кількості кандидатів, частина з них – від локальних політичних проєктів, подекуди сформованих під конкретних кандидатів і для їхніх команд (Партія Володимира Буряка «Єднання» (м. Запоріжжя), Блок Кернеса «Успішний Харків» (м. Харків), політична партія «Команда Михайлішина» (м. Черкаси), партія «Блок Володимира Сальдо» (м. Херсон) та ін.). Отже, чинник партійності не став умовністю законодавчих нововведень, а демонструє вкорінення в політичну практику сучасної України.

Важливими вважаємо і статистичні аргументи щодо кандидатів у мери обласних центрів, які наприкінці виборчої кампанії лідирували в рейтингах (а це 50 осіб). З них 22% представляли партію «Слуга народу», 18% – локальні політичні проєкти, по 10% – партії «Європейська Солідарність» та «Пропозиція», по 6% – партії «За майбутнє», ВО «Свобода» та самовисуванці, 4% – партію «Опозиційна платформа – За життя» і по 2% – ще дев'ять політичних партій. Особливу увагу приділимо персоналізованим політичним партіям, або локальним проєктам. Їхній статус ніяк не регламентовано законодавством, адже в Україні передбачено функціонування лише загальнонаціональних політичних партій (ст. 3) [8]. Однак, наприклад, партія «Перспектива міста», зареєстрована у м. Кропивницький у 2020 р., визначає себе в розміщеній на сайті Центральної виборчої комісії програмі як «демократичну політичну партію муніципального типу» [9]. Такі партії, зареєстровані переважно в містах чи регіонах безпосередньої політичної активності, можна поділити на персоналізовані (Блок Володимира Сальдо (м. Херсон), Партія Ігоря Колихаєва «Нам тут жити» (м. Херсон), Блок Вілкула «Українська перспектива» (м. Дніпро), партія Володимира Буряка «Єднання» (м. Запоріжжя), Команда Михайлішина (м. Чернівці) тощо) та локальні (Блок Кернеса «Успішний Харків» (м. Харків), партії «Громадська сила» (м. Дніпро), «Перспектива міста» (м. Кропивницький), «Рівне разом» (м. Рівне) та ін.). Показово, що політики В. Сальдо та Г. Кернес, які кандидують від «іменних» політичних сил, відповідно до даних ЦВК не є членами цих партій. На наш погляд, проаналізовані дані свідчать у тому числі про актуальність репутаційного аспекту партійного позиціонування – бути ідентифікованим із великою партією або парламентською партією ризиковано, адже відповідний рейтинг і авторитет партії автоматично стає баластом, рідше перевагою, конкретного політика/кандидата. Нагадаємо, що станом на липень 2020 р. політичним партіям в Україні не довіряли 71% респондентів, яких опитав Центр Разумкова [10].

Окремо розглянемо кейс м. Ужгород, який за всіма параметрами дисонує з описаними тенденціями. За посаду міського голови найменшого обласного центру України змагалася чи не найбільша кількість кандидатів – 22 особи (більше лише в м. Одеса, 23 особи). Лише 45% учасників виборчих перегонів були висунуті політичними партіями, партійними ж виявилися 30% від висунутих партіями, або 14% від загальної кількості кандидатів. З усіх обласних центрів на Закарпатті до виборчого процесу допустили найбільшу кількість кандидатів-клонів – разом із діючим міським головою Б. Андріївим у списках з'явилися ще двоє однофамільців: один мешканець м. Мукачево, інший, який до вересня 2019 р. мав інші ім'я та прізвище, житель Івано-Франківської області. Ще одна особливість ужгородських виборів – наявність компромісного або спільного претендента на посаду мера, якого підтримали дві політичні партії – «Слуга народу», що офіційно висунула кандидата, і «Рідне Закарпаття», лідери якої офіційно, зокрема й публічно, підтримали кандидата. Останній у свою чергу в рамках виборчої кампанії й її візуального супроводу вибрав нейтральний статус і не дотримувався жодного партійного бренд-буку. Тобто в цьому випадку партійна приналежність визначалася на рівні «рукостискань», однак не стала основою для побудови і проведення передвиборчої агітації, кандидат був радше політичним, аніж партійним.

Отже, навіть непартійний сегмент місцевих виборів, а саме вибори міських голів, на прикладі кандидатів в очільники обласних центрів України виявився партійним. Особливостями тут є висунення від партій, яке не передбачає обов'язкового членства в них. Фіксуємо й активне формування протягом останніх п'яти років локальних партійних проєктів, які хоч і реєструються як загальнодержавні партії, але розповсюджують свої активність та політичний інтерес на конкретні регіони чи навіть населені пункти. Політичні партії, можливості й повноваження діяльності яких у регіонах зазнали кардинальних змін з впровадженням реформи децентралізації, наразі лише активізували свої місцеві осередки, попереду ж лишається перевірка дієвості в міжелекторальний період, що за прогнозами фахівців буде нетривалим.

Щодо передумов такої інституціональної та технологічної активності політичних партій під час підготовки та проведення чергових місцевих виборів 2020 р. варто наголосити на кількох рівноцінних чинниках:

- по-перше, партійний принцип став визначальним у формуванні списків кандидатів у депутати місцевих рад;

- по-друге, в умовах реформи децентралізації отриманий мандат довіри передбачає реальні повноваження, зокрема фінансові, в реалізації функцій органу місцевого самоврядування;

- по-третє, для політичних партій України жовтневі вибори – це умовний початок парламентської кампанії, яку неодноразово анонсували як дострокову. Відповідно, показник того, як спрацювали місцеві партійні осередки, є одночасно й характеристикою початку нових виборчих перегонів і парламентських амбіцій.

Висновки. Таким чином, попри відчутний прогрес у партійному будівництві, яке тепер активізувалося й на низовому організаційному рівні, вважаємо, що важливо акцентувати ті аспекти, які не дозволяють формалізувати діяльність політичних партій. Ідеться передусім про необхідність визначити інституціональні межі діяльності регіональних партійних проєктів – в умовах стрімкого зростання їх кількості й одночасного підвищення ролі партій у структурах місцевого самоврядування доцільно дати можливість місцевим партіям реалізовувати регіональні ініціативи та стратегії розвитку як самодостатнім політичним акторам, а не формальним осередкам в умовній загальнонаціональній партії. Чіткого визначення потребує функціонал, а відповідно до нього і структура регіональних організацій політичних партій – постійно діючий осередок має отримати постійно здійснювані завдання, а це і формування порядку денного локальної політики, і підготовка кадрів для оновлення місцевої управлінської еліти, і впровадження партійної ідеології від центру до регіонів. Як на загальнодержавному рівні інститут політичних партій має переходити від кількісних до якісних показників, так і регіональні партійні структури повинні поглиблювати досвід: систематичної діяльності замість суто виборчої, одночасного виконання функцій вироблення політики і контролю за її реалізацією. Щодо процесу регулювання проведення виборів, то констатуємо назрілу потребу в розробленні й політико-правовому впровадженні запобіжних механізмів для унеможливлення використання прийомів впливу на перебіг та підсумки волевиявлення громадян (виборчого туризму, залучення кандидатів-двійників тощо). Вважаємо, що ознакою демократичності є не сам інститут виборів, а закладені в ньому гарантії відкритої і рівної політичної конкуренції, провідними акторами якої наразі стають політичні партії.

Komarnytsky V. The role of the party factor in the implementation of electoral strategies (by the example of local elections in 2020)

The author analyzes the dynamics of changes in the activity and participation of political parties in the implementation of electoral strategies and technologies by the example of local elections in 2020. In particular, a wide range of techniques implemented by regional organizations of political parties during the campaign was studied. It is found out that in the conditions of decentralization reform and the new Electoral Code of Ukraine lower party organizations were not only involved into the electoral process, but were also empowered to form representative local authorities and develop their political policies.

It is stated that mandatory membership of party, open lists in local council elections and gender quotas in those lists became normative innovations for political parties. At the same time, it was found out that the party factor proved to be relevant also for the candidates for mayors, 80% of which were nominated by parties in regional centers. Having analyzed open data of the Central Election Commission the author ascertains that one fifth of the top candidates for mayors of regional centers were representatives of local political projects – parties, which activities are focused on specific regions or even communities. It is found out that because of reputational risks related to low rating of both the political forces as well as the institution of political parties in general there is a tendency to keep a distance from parliamentary parties.

Political technologies used by parties in local elections are carried over from one campaign to another – bribery of voters, voting tourism, involvement of “clone” candidates, speculating on polls, ignoring sociological tools, manipulating party branding et cetera. Among other peculiarities there are the deepening of interparty competition, the struggle of the “first non-passing” and the “last passing” candidates in party lists, which indicates the deformation of communication component in the activities of political parties and the lack of stable party structure with defined roles and functions. Resolving these problems is a priority in the strategy of party organization and administration in the state.

Key words: political party, elections, election campaign, political technologies, political pluralism, decentralization, political elite, local self-government.

Література:

1. Комарницький В. Місцеві організації політичних партій України в умовах реформи децентралізації. *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. № 1. С. 24–30.
2. Технологія «виборчого туризму» може спотворити результати виборів – КВУ. *ІА «Інтерфакс-Україна»: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/political/696592.html> (дата звернення: 21.10.2020).
3. У день виборів поліцейські зафіксували 4375 заяв та повідомлень про порушення. *Офіційний сайт Національної поліції України*. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/vibori-2020/u-den-viboriv-policzejski-zafiksuvali-4375-zayav-ta-povidomlen-pro-porushennya/> (дата звернення: 26.10.2020).
4. У МВС розповіли про порушення виборчого законодавства, тільки за добу – 468: Інфографіка. *ІА «Укрінформ»*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-elections/3122341-u-mvs-rozpovili-pro-porushennya-viborcogo-zakonodavstva-tilki-za-dobu-468.html> (дата звернення: 24.10.2020).
5. Явка виборців на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року склала 36,88%. *Центральна виборча комісія України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/novini/yavka-vibortsiv-na-mistsevih-viborah-25-zhovtnya-2020-roku-sklala-3688.html> (дата звернення: 26.10.2020).
6. Результати електорально-поведінкового дослідження у день виборів. *Соціологічна група «Рейтинг»: Офіційний веб-сайт*. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/rezultaty_elektoralno-povedencheskogo_issledovaniya_v_den_vyborov.html (дата звернення: 25.10.2020).
7. *Центральна виборча комісія: Офіційний веб-сайт*. URL: https://www.cvk.gov.ua/vibory_category/mistsevi-vibori/vibori-deputativ-verhovnoi-radi-avtonomnoi-respubliki-krim-oblasnih-rayonnih-miskih-rayonnih-silskih-selishhnih-rad-25-10-2020.html (дата звернення: 25.10.2020).
8. Про політичні партії України : Закон України № 2365-III від 5 квітня 2001 р. *Законодавство України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 24.10.2020).
9. Передвиборна програма регіональної організації політичної партії «Перспектива міста» в Кіровоградській області. *Центральна виборча комісія України: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/showpprogp6511=329pt001f01=695pid102=4409.doc> (дата звернення: 23.10.2020).
10. Початок нового політичного року: довіра до соціальних інститутів (липень 2020 р.). *Центр Разумкова: Офіційний веб-сайт*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pochatok-novogo-politychnogo-roku-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-lypen-2020r> (дата звернення: 22.10.2020).

НИКОЛАЙ БЕРДЯЕВ О ЛЕНИНЕ КАК ПОЛИТИКЕ: МЕЖДУ ПРАГМАТИЗМОМ, АМОРАЛИЗМОМ И ФАНАТИЗМОМ

Лысюк А. И.,

кандидат философских наук, доктор политических наук,

профессор кафедры политологии и социологии

Брестского государственного университета имени А. С. Пушкина

ORCID ID: 0000-0001-9886-0292

В статье со ссылками на различных исследователей и политиков указывается, с одной стороны, на противоречивое отношение к персоне и политической практике Ленина, представленное в научном и политико-идеологическом дискурсе, а с другой – на огромную роль коммунистического вождя по трансформации политической картины мира XX века. Кроме этого, концепция ленинизма с различной степенью выраженности по-прежнему сохраняет свое влияние на политические процессы на постсоветском пространстве.

В тексте, используя аналитическую аргументацию Бердяева, представленную в различных его трудах, изучаем совокупность личностных и политических способностей и качеств Ленина, позволивших ему одержать политическую победу: а) присущий ему энергетически сильно выраженный мотив власти и личностный фанатизм; б) использование любых средств для достижения целей революции; в) воспроизводство традиционной для России модели государственного управления; г) превращение коммунистической доктрины в разновидность религиозного (тоталитарного) учения; д) масштабное использование принуждения и насилия при одновременном пренебрежении ценностью и свободами личности; е) отражение в политике доминировавших в стране историко-культурных традиций, что обусловило соответствие образа Ленина параметрам «типически русского человека»; ж) творческое отношение к идеологии марксизма, позволившее сформулировать доктрину о возможности социалистической революции в одной стране; з) разработка организационных основ партийного строительства в России; и) оригинальное соединение в себе качеств революционера (разрушителя) и государственного деятеля; к) политический деспотизм и др. Бердяев указывает на нерешенность задач социалистического строительства в советской России, так как после революции в стране появилась новая, далекая от интересов народа привилегированная элита и не был преодолен феномен социального отчуждения. Определяются разработанные Лениным политические технологии, которые могут быть использованы в современной политике.

Ключевые слова: ленинизм, сталинизм, русская революция, коммунизм, мотив власти, аморализм.

Постановка проблемы. Имя и образ Ленина в современных общественных дискурсах несколько популярны, настолько и противоречивы. С одной стороны, наблюдается их абсолютная апологетика в рамках коммунистической традиции, а с другой – его низвержение в рамках ряда других политико-идеологических подходов. К примеру, В. Путин критично оценивает деятельность Ленина, рассматривая его как разрушителя, уничтожившего централизованное российское государство, имевшего тысячелетнюю историю. С другой стороны, А. Лукашенко демонстрирует уважение к персоне коммунистического вождя, воспринимая его как творца успешного советского государства, отмечая, что белорусы должны гордиться советской империей [1]. По убеждению историка Ю. Слѣзкина, большевизм и Ленина невозможно выбросить из русской истории и «Россия не может исключить коммунистический период из своей истории и ... заклеить его как абсолютное зло», так как он органичен «русскому пути» и исключает, в отличие от других постсоветских государств, фактор «вторжения внешней силы» [2]. Российские религиозные философы первой половины XX века, а также выдающийся социолог Питирим Сорокин воспринимают политический успех Ленина как отражение негативных трансформаций души русского человека [3; 4; 5 и др.].

Все исследователи (и политики) солидарны, однако, в убежденности, что политическая деятельность Ленина, приведшая к русской революции Октября 1917 г., превратила его в одного из наиболее влиятельных политиков XX ст. и что он на своем примере демонстрирует «замечательную роль» (Бердяев) личности в историческом процессе.

При всем богатстве аналитической ленинианы особый интерес представляет анализ личности Ленина, представленный в трудах выдающегося русского философа Бердяева. Причиной этому является не только мощь его философского гения, и то, что он сам являлся современником вождя революции Октября 1917 г. Главное – специфика используемого им исследовательского подхода, которая заключается в изучении преимущественно политико-культурных и психологических составляющих деятельности политических акторов той эпохи. Подобная научная оптика тем более ценна, что, как отмечает Бердяев, в марксизме «всегда самой слабой стороной была психология, а в ленинизме, вследствие преобладания демагогии, психология еще слабее, грубее и элементарнее ... и заменяется элементарными моральными изобличениями» [6, с. 133]. По убеждению Л. Троцкого, «сам Ленин глубоко национален. Он корнями уходит в новую русскую историю, собирает ее в себя, дает ей высшее выражение и именно таким путем достигает вершин ... мирового влияния» [7, с. 234]. Исторической заслугой Бердяева является акцент на учете именно культурологического и психологических факторов в общественных преобразованиях России первой половины XX в., противопоставляя свой подход широко распространенным парадигмам экономического детерминизма.

Кроме этого, Бердяев определил и технологии завоевания большевиками государственной власти с акцентом на использование ими инструментов аморализма, традиционализма и фанатизма, умноженными на политический прагматизм.

Целью статьи является определение, опираясь на научное наследие Бердяева, политико-психологического портрета Ленина, степени его укорененности в российскую мировоззренческую почву, а также изучение спектра используемых им инструментов для завоевания власти, что позволит определить актуальность ленинского наследия для современных революционных преобразований в условиях социальной аномии.

Основу методологии исследования составили общеполитологические методы, отдельные элементы сравнительного анализа и социального конструктивизма, теория персонализма Бердяева.

Изложение основного материала. Мотивы и стимулы политической деятельности Ленина. Исследователи, как правило, солидарны в том, что вхождение Ленина «в революцию» было мотивировано широким спектром личностных установок, включая и чувство мести «царскому режиму» за казнь старшего брата Александра – члена террористической фракции «Народная воля».

Обращаясь к его политическому образу, Бердяев делает акцент на *моральных* источниках деятельности, отмечая, что их «нужно видеть прежде всего в страстном, негодующем протесте против зла, несчастий и страданий жизни, в сострадании к несчастным, обездоленным, угнетенным... Этот мотив был у Белинского... В Ленине это находит свое завершение»; и что «революционность Ленина имела моральный источник, он не мог вынести несправедливости, угнетения, эксплуатации» [6, с. 35, 97].

Ключевая значимость моральных интенций существенна как первоисточник революционной деятельности Ленина, порождающий соответствующее волевое решение, поскольку последующее его утилитарно-прагматичное отношение к этическим вопросам радикальным образом разрушило мотивационный суверенитет нравственных соображений (они оказались подчиненными идеологии). Кроме этого, исключительная одержимость одной идеей и следование лозунгу «моральное все, что служит делу коммунизма», привели к страшному сужению его сознания и к нравственному перерождению. Как констатирует Бердяев, «коммунисты любят подчеркивать, что они противники христианской, евангельской морали, морали любви, жалости сострадания. И это может быть и есть самое страшное в коммунизме» [6, с. 135]. И добавляет: «Никогда свобода не осуществляется через насилие, братство через ненависть, мир через кровавый раздор. Дурные средства отравляют. Осень революции никогда не похожа на ее весну» [8, с. 273]. Подобный подход, однако, неизбежно сопровождается фактором «тирании средств», согласно которому «дурные средства» в случае расхождения с прекрасной целью формируют собственную цель, которую и реализуют.

Важным фактором в революционных практиках Ленина являлся *религиозный* компонент, выступающий в двух формах. С одной стороны, это обвинения Бога и церкви в допустимости несправедливостей, существовавших в российском обществе. Бердяев отмечает, что «русские ... делаются атеистами, потому что не могут принять Творца сотворившего злой, несовершенный, полный страдания мир... В первоисточках русского атеизма заложено было повышенное, доведенное до экзальтации чувство человечности» [6, с. 35]. Для Ленина проблема религии проникнута импульсами революции и призывами к «штурму неба», а сам его образ, его слова, по личному наблюдению П. Сорокина, напоминали «религиозный фанатизм староверов» и «он был готов поощрить толпу на любое насилие, преступление, жестокость» [4, с. 233]. В условиях нарастания в российском обществе атеистических чувств в этот исторический период, равно как восприятие церковной элиты как элиты, пуповиной связанной с царизмом, подобная его ориентация резонировала с общественными ожиданиями.

С другой стороны, Ленин видел в религиозном мировоззрении политического конкурента по нескольким основаниям. Во-первых, он четко осознает, что марксизм должен выступать как целостное, тоталитарное мирозерцание, призванное сосредотачивать революционную энергию трудящихся, с неизбежностью разрушая христианское мировосприятие. Бердяев констатирует, что сочинения Маркса, Энгельса и Ленина претендуют на статус Священного Писания, «которое может быть лишь истолковываемо, но не подвергнуто сомнению» [8, с. 305]. Идея коммунизма выступает не только в виде рационального знания, но и как определенная вера, противоположная христианству, и в христианском дискурсе обладающая многими чертами демоники [9].

Во-вторых, по убеждению Бердяева, критическое отношение Ленина к религии вызвано и примитивным ее пониманием, без глубинных мотивов и «внутренней драмы» Достоевского, Фейербаха или Ницше. Она им определяется как род «духовной сивухи», в которой рабы капитала теряют свой человеческий образ.

В-третьих, для Ленина очевидно, что революционная борьба, социалистическое строительство требуют однозначно материалистического мировоззрения. Поэтому «попами без рясы» оказываются все нематериалисты, все люди, признающие духовное начало в человеке. Это с одной стороны. А с другой – неверие в Бога непременно приводит к неверию в человека и неверию в истину [10, с. 69].

Исходя из подобного понимания религии, отмечал Бердяев, Ленин настаивал на том, что религия не может выступать частным делом внутри коммунистической партии, а, наоборот, требуется беспощадная с ней борьба. Терпимое отношение к ее адептам возможно (по тактическим соображениям) только в буржуазном государстве, в котором коммунисты могут выступать сторонниками свободы совести и отделения церкви от государства. В его представлении в революционном акте одновременно разрешаются, помимо общественных конфликтов, также проблемы тотального душевного обновления нового типа человека.

Огромную роль в политическом мировоззрении Ленина сыграли *идеологические* соображения, марксистская «картина мира», идея коммунистической революции. Бердяев указывал на творческое отношение Ленина к марксистской доктрине, на то, что он разрабатывал именно русский марксизм – ортодоксальный, «единственно верный» и «тоталитарно интегральный», настаивая на оригинальном, национально-своеобразном характере русской революции. Ленинская креативность выражалась в том, что, «вопреки доктринерскому марксизму меньшевиков, Ленин видел в политической и экономической отсталости России преимущество для осуществления социальной революции», поскольку «в стране самодержавной монархии, не привыкшей к правам и свободам человека, легче осуществить диктатуру пролетариата, чем в западных демократиях» [6, с. 104]. Он был убежден, что, учитывая зачаточный характер капитализма в России, пролетариату во время революции не придется иметь дело с сильной, организованной буржуазией.

Исходя из этих теоретических посылок, Ленин делает ставку на завоевание власти незначительным меньшинством, которое «целиком одержимо титанической идеей пролетариата, если его революционная воля экзальтирована, если оно хорошо организовано и дисциплинировано... И Ленин доказал на практике, что это возможно. Он совершил революцию во имя Маркса, но не по Марксу» [6, с. 88]. Добавим, что и не «по Плеханову», который исходил из неготовности российского общества к социалистическим переменам.

Национальное своеобразие Ленина состояло и в том, что он парадоксально реализовывал два противоположных начала: революционный импульс, связанный с разрушением старого общества, и деспотический государственный инстинкт, воплощая «в себе черты Чернышевского, Нечаева, Ткачева, Желябова с чертами великих князей московских, Петра Великого и русских государственных деятелей деспотического типа. В этом оригинальность его физиономии». Ленин одновременно выступает и как «революционер-максималист», и как «государственный человек». Сам процесс революции предопределяет для него государственное строительство на авторитарных началах, поскольку он абсолютно не верит в человека, правоту его свободного выбора.

Весь этот спектр ценностных ориентаций порождали у лидера «пролетарской революции» один супермотив – завоевание власти в царской России. Бердяев справедливо отмечает, что Ленин был теоретиком именно революции и его основной практической идеей выступал захват власти, и все, что он писал, было лишь разработкой теории и практики революционного переворота.

В политическом образе Ленина отчетливо проявилась известная психологическая закономерность: чем в большей степени актуализован мотив относительно конкретной деятельности, тем сильнее формируется у индивида совокупность соответствующих способностей, «работающих» на его удовлетворение. Следовательно, мощно и страстно выраженный у Ленина мотив власти породил у него широкую гамму способностей, нацеленных на его удовлетворение и доказавших свою эффективность в ходе революции.

Технология и стиль политических практик Ленина. Политический успех Ленина обусловливался преимущественно тем, что он являлся банальным теоретиком, но гениальным тактиком, что позволило ему и партии одержать победу вопреки множеству препятствующих этому объективных обстоятельств. Революционному делу Ленина способствовал, как подчеркивает Бердяев, его политический макиавеллизм, поскольку он допускал использование любых средств для достижения целей революции. Философ отмечает, что Ленин «соединял в себе предельный максимализм революционной идеи, тоталитарного революционного мирозерцания с гибкостью и оппортунизмом в средствах борьбы, в практической политике... Он соединял в себе простоту, прямоту и нигилистический аскетизм с хитростью, почти коварством. Только такие люди успевают и побеждают» [6, с. 95]. Этот подход основывался на убеждении, что зло может выступать путем к добру: «Новое общество, новый человек рождаются ... из отрицательных эффектов, из ненависти, мести, насиленчества» [6, с. 149].

Однако это как раз та ситуация, когда нечто осуждаемое по гуманистическим соображениям может быть эффективным в политическом (технологическом) измерении. Действительно, Ленин в полной мере подтвердил продуктивность в новых исторических обстоятельствах идей итальянского мыслителя Н. Макиавелли. Тем более что в революционные эпохи, когда наблюдается крах прежних ценностных ориентаций, с помощью демагогии можно легко овладеть сознанием и инстинктами масс.

Победе большевистской революции содействовало и активное использование ее «вожаками» инструментов насилия и принуждения, что, как указывает Бердяев, основывалось на скептическом отношении Ленина к душевной жизни человека, его неверии в человека, в дух и свободу духа. Он исходил из убеждения, что организовать жизнь людей можно лишь социальной муштровкой, инспирированной «сверху». При этом «пролетариат мыслим, как некий абсолют, которому все должно быть привнесено в жертву» [11, с. 210]. В этом выражался дегуманизм Ленина, убежденного, что русская власть не может стать человеческой и человек по своей природе не обладает духовной автономией.

Бердяев подчеркивает, что все мышление Ленина было деспотическим, и указывает на очевидное сходство между Лениным и Петром I, «между переворотом петровским и переворотом большевистским. Та же грубость, насилие, навязанность сверху народу известных принципов, та же прерывность органического развития, отрицание традиций, тот же эстатизм, гипертрофия государства, то же создание привилегированного бюрократического слоя ... то же желание резко и радикально изменить тип цивилизации» [6, с. 12]. Демонстрируемые большевиками мотивы силы и авторитарной власти оказались востребованными в тогдашней России, вошедшей в состояние социальной аномии.

Из этого представления о природе человека логически вытекала необходимость диктатуры как положительного дела, которая не только в состоянии остановить процесс распада российского общества, но ей изначально присущ конструктивный компонент, связанный с утверждением новых форм жизни. Бердяев подчеркивает, что политический диктат был необходим Ленину в качестве инструмента победы над русской ленью («победить Обломова и Рудина»), а также для дисциплинирования русского народа и самих коммунистов.

Русский философ констатирует, что Ленин *лично* не был жестоким человеком и ему в отношениях с близкими людьми было свойственно немало добродушия.

Существенным образом предопределило политических успех Ленина и то, что, по определению Бердяева, он по своим душевным характеристикам являлся «типически русским человеком». Русский философ подчеркивает, что «вожак революции» напоминает тот же русский тип, который нашел себе гениальное выражение в Л. Толстом, и что «в характере Ленина были типически русские черты ... русского народа: простота, цельность, грубоватость, нелюбовь к прикрасам и к риторике, практичность мысли, склонность к нигилистическому цинизму на моральной основе... прямолинейность, узость мирозерцания, сосредоточенность на одном, бедность и аскетичность мысли» [6, с. 94–95]. Мысль «вождя» была упрощена, и культурный уровень являлся невысоким: «В философии, в искусстве, в духовной культуре Ленин был очень отсталый и элементарный человек, у него были вкусы и симпатии людей 60-х и 70-х годов прошлого века», что он, как и другие вожаки революции, остался чуждым тому веянию духа, которое пронеслось над Европой и Россией в рубеже XIX–XX веков. Более того, «он соединял социальную революционность с духовной реакционностью» [6, с. 96]. Этой же позиции придерживается и выдающийся русский философ И. Ильин.

Утверждение об интеллектуальной скудности Ленина обычно вызывает внутреннее чувство протеста. Однако следует осознавать два фактора. С одной стороны, сами критерии оценки работ Ленина носили самый строгий характер и соотносились с философским творчеством лучших умов России начала XX века. С другой стороны, его социальное (и философское) творчество было подчинено политической прагматике, а не покорению метафизических глубин.

Бердяев справедливо отмечает, что Ленин не смог бы осуществить своего плана революции и захвата власти без переворота в душе русского народа, чему способствовала Первая мировая

война. Именно из нее большей частью вышли большевистские кадры, склонные переносить военные методы на «устройство жизни», властолюбивые и поклоняющиеся силе, привыкшие к дисциплине. В результате этого в России «появились новые лица, раньше не встречавшиеся в русском народе. Появился новый антропологический тип, в котором уже не было доброты, расплывчатости... Это были лица гладко выбритые, жесткие по своему выражению, наступательные и активные... Это тип столь же милитаризованный, как и тип фашистский» [12, с. 207].

Утверждению этого человеческого типа способствовало и то, что, по убеждению не только Бердяева, исторически душа русского человека представляет собой вечные колебания, «неведомые более средним западным народам», между двумя сильными полюсами – ангельским (религиозным) и зверским со слабой выраженностью человеческого (гуманистического) начала, поскольку одновременно русский человек может пребывать как в святости, так и низости. Революция освободила рабоче-крестьянские силы «для исторического дела», но при этом произошло и понижение уровня культуры.

Бердяев убежден в наличии «вечно бабьего» компонента в душе русского человека, что «русский народ не хочет быть мужественным строителем, его природа определяется как женственная, пассивная и покорная в делах государственных, он всегда ждет жениха, мужа, властелина. Россия – земля покорная, женственная» [11, с. 12]. Настроенная подобным образом душа устремляется к поиску политического господина, предлагающая тоталитарные мирозерцание и общественную практику.

При этом возникает диссонанс между провозглашаемыми коммунистическими идеалами и полученными социальными эффектами, заставляющими говорить об утопичности коммунистического проекта. Он пишет, что «революционные правительства, почитающие себя народными и демократическими, всегда бывают тиранией меньшинства, которое редко бывало подбором лучших... Революционная бюрократия обычно бывает еще ниже ... старой бюрократии» [13, с. 582]. Бердяев убежден, что государство диктатуры пролетариата создало новый привилегированный класс, способный жестоко эксплуатировать народные массы.

Выводы. Проведенный анализ позволяет сделать следующие выводы. Во-первых, Бердяев подчеркивает огромную персональную роль Ленина в организации мирового и национального коммунистического движения и трансформации политической карты мира в XX веке.

Во-вторых, отмечается и наличие у «вожака русской революции» сильно выраженного мотива власти, который, в свою очередь, продуцировал формирование у него широкой гаммы политических способностей, позволивших одержать политическую победу.

В-третьих, важную роль в детерминации деятельности Ленина играл моральный фактор, но «исключительная одержимость» идеей революции привела его к нравственному перерождению, допускающему использование всех средств для ее достижения.

В-четвертых, Бердяев указывает и на то, что, несмотря на интернациональную риторику, русская революция под водительством Ленина носила национальный характер и воспроизводила, с одной стороны, исторически присущие России модели государственного управления, а с другой – являлась производной от «вечно бабьей» души русского человека.

В-пятых, в своих действиях Ленин выступает как гениальный тактик и фанатично настроенный политик, но одновременно как человек, для которого по причине концентрации на «деле революции» оказались недоступными многие культурные вершины XX века.

В-шестых, Бердяев подчеркивает, что ключевым недостатком концепции Ленина является пренебрежение ценностью личности, претензия на превращения коммунистической доктрины в разновидность религиозного (тоталитарного) учения.

В-седьмых, в результате пролетарского переворота под руководством Ленина появилась новая привилегированная аристократия, так же далекая от интересов народа, каковой являлась и старая.

В-восьмых, при всех исторических диссонансах политические технологии Ленина являются, тем не менее, актуальными и для эпохи постмодерна, поскольку они вполне пригодны для обществ с размытыми ценностными ориентациями; а) прерывающими религиозную традицию и склонными к демонологии; б) утратившими моральные императивы; в) подверженными демагогическим искушениям; г) подавленными «базовыми инстинктами»; д) ориентированными на доминанту патернализма и политический деспотизм.

Лисюк А. І. Микола Бердяєв про Леніна як політика: між прагматизмом, аморалізмом і фанатизмом

У статті з посиланнями на різних дослідників і політиків указується, з одного боку, на суперечливе ставлення до персони й політичної практики Леніна, представлене в науковому та політико-ідеологічному дискурсі, а з іншого – на величезну роль комуністичного вождя в трансформації

політичної картини світу XX століття. Крім цього, концепція ленінізму з різним ступенем вираженості й зараз зберігає свій вплив на політичні процеси на пострадянському просторі.

У тексті, використовуючи аналітичну аргументацію Бердяєва, представлену в різних його працях, вивчаємо сукупність особистісних і політичних здібностей і якостей Леніна, що дали йому змогу одержати політичну перемогу: а) властиві йому енергетично сильно виражений мотив влади й особистісний фанатизм; б) використання будь-яких засобів для досягнення цілей революції; в) відтворення традиційної для Росії моделі державного управління; г) перетворення комуністичної доктрини в різновид релігійного (тоталітарного) вчення; д) масштабне використання примусу й насильства при одночасному нехтуванні цінністю і свободами особистості; е) відображення в політиці домінували в країні історико-культурних традицій, що зумовило відповідність образу Леніна параметрам «типово російської людини»; ж) творче ставлення до ідеології марксизму, що дало змогу сформулювати доктрину про можливість соціалістичної революції в одній країні; з) розробка організаційних основ партійного будівництва в Росії; і) оригінальне поєднання в собі якостей революціонера (руйнівника) й державного діяча; к) політичний деспотизм тощо. Бердяєв указує на невирішеність завдань соціалістичного будівництва в радянській Росії, так як після революції в країні з'явилася нова, далека від інтересів народу привілейована еліта, не був подоланий феномен соціального відчуження. Визначаються розроблені Леніним політичні технології, які можуть бути використані в сучасній політиці.

Ключові слова: ленінізм, сталінізм, російська революція, комунізм, мотив влади, аморальність.

Lyisyuk A. Nikolai Berdyaev about Lenin as a politician: between pragmatism, amorality and fanaticism

In the article, with references to various researches and politicians, is indicated, on the one hand, contradictory attitude to Lenin's personality and practice, presented in scientific and political-ideological discourse, on the other – enormous role of the communist leader with regard to the transformation of political image of the world of XX century. In addition, the concept of Leninism still keeps its influence on political processes in the post-Soviet space.

In the text, using Berdyaev's analytical argument presented in his different works, is studied set of Lenin's personal and political skills and features which enabled him to get political victory: a) energetically strong motive of power inherent to him and fanaticism; b) usage of any means to achieve revolution goals; c) reproduction of traditional for Russia model of government; d) transformation of communist doctrine into a kind of religious (totalitarian) study; e) vast usage of coercion and violence while neglecting value and freedoms of individual; f) reflection in politics historical and cultural standards which dominated in the country, what stipulated Lenin's image compliance with the parameters of a "typically Russian man"; g) creative attitude towards Marxism ideology, which made it possible to formulate doctrine on the possibility of a socialist revolution in one country; h) institutional basis development of party building in Russia; i) creative combination of revolutionary (destroyer) and statesman features; j) political despotism and others. Berdyaev indicates on unresolved tasks of socialist construction in Soviet Russia, as after the revolution a new privileged elite appeared in the country, far from the interests of the people, and the phenomenon of social exclusion was not overcome. Defined political technologies developed by Lenin, which can be used in modern politics

Key words: Leninism, Stalinism, Russian revolution, communism, power motive, amorality.

Литература:

1. Лукашенко: мне до Ленина и Сталина еще «топать и топать». URL: <https://interfax.by/news/policy/raznoe/1118575/> (дата обращения: 15.10.2012).
2. Слѣзкин Ю. Большевизм: от Ленина до Путина. URL: <https://www.svoboda.org/a/29847345.html?withmediaplayer=1> (дата обращения: 29.03.2019).
3. Лосский Н.О. Характер русского народа. *Условия абсолютного добра*. Москва : Политиздат, 1991. С. 238–350.
4. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва : Политиздат, 1992. 543 с.
5. Франк С.Л. Религиозно-исторический смысл русской революции. *Мосты* : сборник статей к 50-летию русской революции. Мюнхен : Товарищество русских писателей, 1967. С. 7–32.
6. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. Москва : Наука, 1990. 224 с.
7. Троцкий Л.Д. О Ленине. *К истории русской революции*. Москва : Политиздат, 1990. С. 204–246.

8. Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря. Гносеологическое введение. *Судьба России*. Москва : Советский писатель, 1990. С. 224–334.
9. Мережковский Д. Тайна русской революции (опыт социальной демонологии). *Человек*. 1997. № 3. С. 98–126.
10. Бердяев Н.А. О фанатизме, ортодоксии и истине. *Человек*. 1997. № 3. С. 67–75.
11. Бердяев Н.А. Судьба России. *Судьба России*. Москва : Советский писатель, 1990. С. 3–223.
12. Бердяев Н.А. Самопознание: Опыт философской автобиографии. Москва : Мысль, 1991. 224 с.
13. Бердяев Н.А. Философия неравенства. *Философия свободы*. Москва : АСТ, 2004. С. 477–728.

НАЦІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДЕМОКРАТІЇ

Пашков В. О.,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри обліку і аудиту

(спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID:0000-0003-4273-2181

У статті проаналізовані основні національні моделі університетської політики в провідних демократіях світу, визначені відмінності в механізмах і стилі освітньої політики, причини, що зумовлюють різні підходи до формування політики в галузі в умовах демократичного устрою.

Установлено, що в умовах демократичного режиму держава зберігає за собою роль адміністратора освітньої системи, але через розширення публічності влади та плюралізм уряду прагнуть залучати до процесу формування політики зацікавлені групи, формуючи з ними коаліції. Освітні коаліції дають уряду змогу артикулювати інтереси частини внутрішніх і зовнішніх груп у системі вищої освіти, залучити ресурси та підтримку цих груп до реалізації власної концепції реформування галузі.

Разом із тим склад освітніх коаліцій, механізми їх формування різняться від країни до країни, що зумовлено різницею в адміністративних системах, ідейних орієнтаціях, політичній культурі та історичних традиціях. Визначено, що системі вищої освіти притаманна стійка конфігурація зовнішніх і внутрішніх груп, із якої формуються ті чи інші коаліції. Внутрішні групи становлять академічна спільнота (викладачі), академічний менеджмент, студенти; зовнішні групи – держава, місцева влада та ринок (роботодавці).

У статті проаналізовані специфіка й відмінності французької, британської, німецької, американської та азійської (Японія, Південна Корея) моделей освітньої політики. В основі британської та американської моделі лежать ринкові механізми при загальній координації держави. У США вишівська політика також відзначається існуванням двох політичних курсів у галузі – влади штатів і федерального центру.

Французька модель спирається на централізоване адміністрування освітньої системи з боку уряду та поляризованістю внутрішніх груп. Німецька модель робить ставку на тісну співпрацю й координацію федеральної та регіональних освітніх політик при обмеженні ринкових механізмів. Для азійської моделі характерними є корпоративні принципи формування освітньої політики та кооптації інтересів груп.

Ключові слова: освітня політика, національні моделі, ринкові механізми, освітні коаліції, адміністрування, групи інтересів, освітні реформи.

Постановка проблеми. Функціонування й модернізація освітньої системи завжди є соціально детермінованим, оскільки її розвиток тісно пов'язаний з еволюцією суспільства. Тип політичного режиму багато в чому визначає методи та засоби управління вищою школою, механізми ухвалення ключових рішень у цій сфері, коло суб'єктів, які беруть участь в управлінні. Такі політичні процеси у сфері освіти за різних типів політичного режиму мають свої особливості.

На початку ХХІ ст. демократичні системи урядування (ліберальні та гібридні) мають понад 2/3 країн світу, а демократія є загально визнаною цінністю, принципом організації суспільного життя. З іншого боку, навіть у ядрі демократичного світу – західних ліберальних політиях – демократичне правління відрізняється від країни до країни, що зумовлено різницею в адміністративних системах, ідейних орієнтаціях, політичній культурі та історичних традиціях. Тому провідні демократії хоча й мають багато спільного в принципах функціонування, але суттєво різняться в підходах до формування політики в різних соціальних сферах. Не є винятком і сфера освіти.

Проблематика національних моделей політики у сфері вищої освіти є доволі новою для політичної науки. Ще донедавна її досліджували в рамках порівняльної педагогіки, але основний акцент компаративісти робили не на спробі визначення моделей освітньої політики, причин їх відміннос-

тей, а на аналізі досвіду країн у реформуванні й управлінні системами вищої освіти. При цьому вплив державного ладу та демократичних відносин на управління освітою висвітлювався побіжно. Це робить нашу розвідку актуальною в науковому плані.

Так, російські дослідники Н. Костін, Н. Михальченкова аналізують державні стратегії у сфері вищої освіти, виділяючи стратегії патерналізму, менеджеріалізму й інтернаціоналізації. Але критерієм виділення різних політичних курсів в освіті для авторів є набір підходів та інструментів в управлінні галуззю. Вітчизняні автори В. Луначек та О. Особливець розглядають еволюцію освітньої політики Великої Британії та США наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., побіжно звертаючись до впливу децентралізації влади на управління вишами. О. Паламарчук висвітлює демократичні практики в урядуванні французьких університетів.

Західні дослідники Ф. Альтбах, А. Ганн, М. Мінтром аналізують зміни в політиці у сфері вищої освіти в Європі та їх вплив на внесок освіти в зміцнення демократичних інститутів, соціальної згуртованості.

Метою статті є визначення специфіки політики у сфері вищої освіти в умовах демократії, виділення й аналіз національних моделей освітньої політики в розвинутих країнах світу.

Виклад основного матеріалу. За умов демократичного режиму формування політики у сфері вищої освіти є результатом складного процесу переговорів та утворення коаліцій зацікавлених груп. Держава, як і в інших політичних режимах, є провідним суб'єктом модернізації освіти, що зумовлюється її історичною роллю в освіті, ресурсним потенціалом і функцією гаранта реалізації суспільних інтересів. Однак в умовах плюралізму, політичної конкуренції та публічності влада під час реалізації своїх намірів прагне заручитися якомога ширшою суспільною підтримкою. Формування освітніх коаліцій дає змогу артикулювати значну частину соціальних інтересів під час розробки концепції модернізації, зменшити супротив визначеному вектору змін і тим самим забезпечити легітимність урядової політики.

Ідеологічні орієнтації владної команди здійснюють вплив, визначаючи на основі цінностей стратегію розвитку вищої освіти та пріоритети, але вони не визначають зміст політики, оскільки уряд у умовах плюралізму й під час реалізації освітньої політики доводиться відхилятися від ідеологічних установок.

У політичному процесі, окрім уряду, беруть участь безліч акторів – політичні партії, міністерство освіти, виші, різні групи інтересів, іноді з діаметрально протилежними позиціями: бюрократичний апарат, викладачі, студенти та їхні батьки, профспілки, професійні організації, що оцінюють якість освіти, місцеві органи влади, роботодавці тощо. Крім того, між цими акторами утворюються тимчасові коаліції, які підвищують політичну вагу при прийнятті того чи іншого рішення їх учасників. Дуже часто за умов коаліційних урядів освітня політика містить суперечливі ідеологічні намагання. Між урядом і міністерством освіти, між різними міністерствами щодо питань управління, фінансування профільних вишів виникають інституційні конфлікти всередині механізму державного управління. Проведення освітньої політики не має прямолінійного характеру. Політика адаптується, виходячи з пріоритетів і цінностей виконавців. Так, формується певна «політична траєкторія» освітніх реформ, що знаходиться під постійним тиском громадськості.

В умовах плюралізму, що пронизує соціальний простір демократичного суспільства, виші отримують певну політичну суб'єктність. З одного боку, як складник суспільного ладу інститут вищої освіти функціонує та розвивається в межах державного управління. У цьому випадку ВНЗ виступають як виконавці урядових рішень. З іншого боку, вища школа щодо політичної системи є частиною зовнішнього середовища, групою інтересів, надсилаючи до органів влади та політиків запити. Із цього погляду об'єднання представників ВНЗ країни (асоціації, спілки) можна розглядати як специфічні групи інтересів, суб'єкти освітньої політики. Через широке представництво й колективне відстоювання своїх інтересів керівники вишів мають змогу впливати на формування, здійснення освітньої, науково-технічної, бюджетної, інноваційної політики. Особливо помітною їхня участь у політичному процесі стає під час розробки й ухвалення освітнього законодавства, розподілу державних субсидій, грантів, формування пріоритетів державного замовлення на підготовку спеціалістів та НДДКР [2, с. 126]. Чим більшими й організованими є об'єднання вишів, тим більшої ваги вони набувають на переговорах з урядом та іншими соціальними акторами з питань, пов'язаних із функціонуванням системи вищої освіти чи її окремих сегментів.

Традиційно популярною концептуальною схемою для аналізу освітніх реформ сучасності є запропонований усередині 1980-х рр. американським дослідником Б. Кларком трикутник взаємовідносин «державна – академічна спільнота – ринок» [12, с. 244]. Однак, на нашу думку, коло суб'єктів модернізації вищої освіти є більш широким. Поняття «академічна спільнота» переважно вживається як позначення всіх внутрішніх груп інтересів у системі вищої освіти – академічного менеджменту, викладачів і студентів. На практиці ці групи мають власні корпоративні інтереси, а тому значною

мірою виступають самостійними акторами освітньої політики. Офіційно адміністрація стоїть вище на організаційній драбині, їй підпорядковується викладацький склад, але неофіційно викладачі утримують значний контроль над процесом керування. Ставлення викладачів до освітніх реформ (несприйняття/підтримка) є одним із головних чинників їхньої успішності.

Такий суб'єкт, як держава, також не видається однозначним. По-перше, варто розуміти, що механізм реалізації державної політики включає два рівні: владну команду, яка визначає стратегічні напрями модернізації освітньої сфери, і державний апарат, що втілює на практиці політику в галузі. По-друге, у рамках загального курсу на децентралізацію управління можливість проводити власну освітню політику отримує регіональна влада. Вищі є центрами не лише акумуляції знань, а і їх поширення, що, у свою чергу, призводить до зміни навколишнього соціально-економічного, культурного ландшафту. Тому місцеві еліти зацікавлені в тому, щоб вектор їх модернізації вписувався в регіональний контекст розвитку. У багатьох країнах із федеративним устроєм (США, Індія, ФРН, Швейцарія, Канада) визначення політики розвитку вищої освіти є компетенцією регіональної влади. У регіоналізованих країнах (Іспанія, Британія, Франція, Італія) у результаті адміністративних реформ регіональні органи влади все більше залучаються до управління та фінансування вищої школи, а отже, отримують свою «політичну акцію» при визначенні стратегії її модернізації.

У другій половині XX ст. з переходом до моделі масової вищої школи та з підвищенням її ролі в соціально-економічному розвитку суспільства до процесу формування коаліцій долучаються ділові кола. Легкий доступ бізнес-спільноти до формування коаліцій у сфері вищої освіти зумовлюється як тим, що бізнес є опосередкованим споживачем результатів діяльності вищої школи, так і значним неофіційним впливом ділових кіл на владу.

Рис. 1. Взаємодія груп інтересів під час модернізації сфери вищої освіти в умовах демократії

Демократичний режим створює інституційні механізми виявлення інтересів зацікавлених груп в освіті. Це проявляється в існуванні незалежних студентських організацій, освітянських профспілок, об'єднань вишів, спілок ректорів тощо. Усі актори мають можливість подавати до органів влади власні проекти освітніх змін, публічно презентувати їх і брати участь у суспільних дискусіях. Чим сильніше зацікавлені групи залучаються в процес ухвалення політичних рішень щодо освіти, тим більшою мірою враховуються їхні інтереси [9, с. 21]. Водночас світова практика свідчить, що досягнення консенсусу щодо стратегії реформування освіти є не просто проблематичним, а й практично неможливим. Це зумовлюється такими реаліями демократичної системи:

- позиції та інтереси акторів часто сильно різняться, а іноді є діаметрально протилежними, що робить складним процес пошуку спільних підходів. Більше того, узгодження інтересів значно змінює ідеологічну спрямованість реформ, що первинно програмувалася владою;

- часто реформи передбачають перерозподіл ресурсів, впливу як між групами всередині вищої школи, так і між внутрішніми й зовнішніми групами. У таких умовах реформа сприйма-

ється як боротьба за ресурси, у якій пріоритетом стає не узгодження інтересів, а зайняття більш кращої позиції;

– в умовах електоральних циклів владна команда часто обмежена чинником часу, тоді як узгодження інтересів і реалізація змін в освіті потребує значного часу. Тому влада, як правило, не прагне досягти повного консенсусу щодо стратегії модернізації, а формує найбільш сприятливу коаліцію груп для власного проекту.

Попри те що сфера вищої освіти формує навколо себе стійку структуру груп інтересів, її модернізація в кожній країні має свої особливості. Вони зумовлюються національними традиціями, попереднім станом освітньої системи, структурою управління, політичною культурою, станом економіки. Можна виділити декілька національних моделей модернізації вищої школи в умовах демократичної системи.

Французька модель

Французька освітня політика та реформи другої половини XX ст. подібно до політичного життя характеризуються поляризованим плюралізмом. Для процесів модернізації освіти характерна значна політизація й конфліктність. Так, у французькій вищій школі ще з 1960-х рр. склалася стабільна конфігурація груп інтересів по лінії: роботодавці/адміністрація ВНЗ – студентство/викладачі.

Французькі виші володіють обмеженою автономією, інтегровані в систему державного управління, а тому реформи здійснюються централізовано. Держава здійснює пряме адміністрування освітньої політики, розглядаючи виші як звичайних виконавців урядових рішень.

За такої поляризації ключовим для визначення вектору реформування, формування освітньої коаліції стає ідеологічна орієнтація правлячої еліти. Під час урядування правих сил (голлівтів) в освітній політиці формується коаліція «держава – роботодавці – академічний менеджмент». Відповідно, освітні зміни мають неоконсервативний характер: збільшення повноважень керівництва вишів, залучення бізнесу до управління ВНЗ, запровадження елементів конкуренції, підвищення вимог щодо ефективності діяльності, додаткова підтримка найкращих вишів для створення точок зростання, стримування зростання бюджетних витрат на освіту.

У разі приходу до влади соціалістів (Ф. Міттеран та Ф. Олланд) панівною коаліцією стає «держава – академічна спільнота – студенти». Така коаліція є дуже міцною, оскільки більшість викладачів і студентів у Франції традиційно є прихильниками лівих поглядів. У цьому разі модернізація має діагетральню протилежний характер: збільшення фінансування, додаткова підтримка вишів з низькими показниками, повернення до колегіально-представницьких форм вишівського управління.

Практично в усіх конфліктах, що виникають, у вищій школі Франції студенти підтримуються викладачами. Наприклад, у 2006 р. студентські протести проти закону щодо першого найму у Франції, що зменшував права молодих фахівців, були активно підтримані викладачами [8, с. 85]. Стійкий союз цих груп, високий рівень суспільно-політичної активності студентства, освітян зумовлюють їхні сильні позиції в суспільному житті, блокування значної частини неоліберальних, ринково орієнтованих ініціатив в освіті з боку правих сил.

Німецька модель

Освітня політика, розвиток вищої школи німецькомовних країн (Німеччина, Швейцарія та Австрія) у другій половині XX ст. відзначаються майже повним одержавленням, демократизацією, блокуванням поширення ринкових механізмів. Провідна роль в управлінні, фінансуванні вишів у цих країнах історично закріплена за регіонами, що пов'язано з федеративним устроєм. Оскільки вища освіта розглядається виключно як суспільне благо й частина соціального пакету громадян, то її модернізація має бути державною відповідальністю [11, с. 99]. Розширення мережі вишів, контингентів студентів у другій половині XX – на початку XXI ст. відбувалося виключно за рахунок державної експансії й ресурсів. Водночас, на відміну від французької моделі, держава тут не є авторитарним адміністратором, який самостійно визначає політику модернізації та формує під власну концепцію реформування освітню коаліцію.

У політичних колах домінує переконання, що для успішної модернізації освітньої сфери необхідна широка підтримка викладачів, керівництва вишів, оскільки саме вони в діяльності реалізують реформи на практиці. Така установка зумовлюється особливостями німецької політичної культури, для якої характерні прагнення до компромісів та узгодження інтересів. У цьому контексті виші розглядаються як важливі партнери, інтереси яких мають бути враховані. Щоб забезпечити підтримку ініціативам держави з боку вишів, їхні представники залучаються до розроблення освітніх реформ, влада регулярно проводить переговори з об'єднаннями вишів. Така ситуація визначила формування стійкої коаліції «регіональна влада – академічна спільнота – академічний менеджмент».

Федеральний устрій зумовлює прерогативу регіонів у розвитку системи вищої освіти. Разом із цим формування стратегічних напрямів модернізації галузі стає результатом співпраці федерального центру й суб'єктів федерації, що передбачає створення спільних органів або консультацій для

вироблення спільної політики. Регіональна та федеральна освітні політики синхронізуються і стають єдиною лінією, яка може певним чином варіюватися в різних регіонах, але загальні підходи зберігаються [6, с. 97].

Така гнучкість забезпечує досягнення загальнонаціональних пріоритетів і врахування місцевих потреб. Узгоджуючи позиції, центральний і регіональні уряди мобілізують ресурси на досягнення бажаних змін. Регіональна влада, у свою чергу, спирається на коаліцію з вищими. Необхідність забезпечення підтримки реформ знизу, узгодження між різними владними рівнями роблять процес модернізації, з одного боку, повільним і ресурсномістким, а з іншого – майже безконфліктним і в підсумку успішним.

Британська модель

Для модернізації систем вищої освіти англосаксонських країн (Велика Британія, Канада, Австралія, Нова Зеландія) характерним є домінування ринкових механізмів. Відповідно, модернізація має здійснюватися не шляхом державного адміністрування, а ринковими методами, передусім за рахунок посилення конкуренції в галузі. Уважається, що вільна конкуренція викристалізує найоптимальніші управлінські практики, підвищить якість освітніх програм, ефективність діяльності вишів. Держава виступає тут як помічник і координатор. Влада на центральному рівні визначає основні напрями, пріоритети модернізації, змінює «правила гри» в освітній сфері так, щоб у подальшому дія ринкових механізмів призвела до зміни параметрів функціонування системи вищої освіти в бажаному напрямі. Освітні зміни програмується на центральному політичному рівні, а реалізуються через ринковий механізм.

У цьому контексті виші розглядаються як автономні академічні корпорації, що діють на ринкових засадах. Чим менше вони будуть залежати від державного фінансування, тим швидше увійдуть у ринкове середовище і стануть більш конкурентними. Як наслідок, реформування освітньої сфери підпорядковується принципам ринку: конкуренція за державні асигнування, приватні ресурси та престиж диплому, налагодження тісних зв'язків з бізнесом, поява нових організаційних форм. Хто не модернізує освітні програми, методи навчання, інфраструктуру, внутрішнє управління, той програє [3, с. 58]. Отже, у цій моделі саме конкуренція є головним двигуном модернізації сектору.

Значна частина відповідальності за модернізацію покладається на самі виші – академічну спільноту й менеджмент. Здатність поліпшувати якість освітніх послуг і досліджень прямо пов'язується з широкою автономізацією вишів і централізацією внутрішнього управління. Це дає змогу мобілізувати ресурси й локалізувати відповідальність, а механізм конкуренції змушує підвищувати якість та ефективність використання ресурсів.

Оскільки в діяльності ВНЗ все більше орієнтуються на потреби економіки, ринку праці, вагомий вплив на визначення вектору освітніх змін отримує бізнес-спільнота. Виші, реагуючи на потреби ринку праці та конкуруючи за дослідницькі контракти, спонсорську підтримку з боку промисловості, активно інтегрують у навчальні плани побажання роботодавців, включають їхніх представників до складу опікунських рад. У зв'язку з цим домінуючу освітню коаліцію в англосаксонських країнах утворюють держава, бізнес-спільнота й академічний менеджмент. Це пояснюється тим, що ці групи об'єктивно зацікавлені в продовженні процесу комерціалізації вищої освіти, що почався в останній чверті ХХ ст. під впливом урядової ідеології неолібералізму. Унаслідок цього роботодавці збільшують свій вплив на зміст освітніх програм і кваліфікацій, менеджмент вишів збільшує власні доходи, а держава зменшує фінансовий тягар утримання галузі.

Наприклад, у Великій Британії ще на початку 1980-х рр. уряд М. Тетчер ініціював передачу роботодавцям права формування професійних стандартів. Такий підхід був оснований на переконанні, що, віддавши контроль за стандартами професійної підготовки під опіку асоціаціям роботодавців, рівень компетентності робочої сили значно зросте без безпосереднього втручання та відповідальності з боку уряду [7, с. 92].

Американська модель

Формування політики у сфері вищої освіти та її модернізація в США значною мірою подібні до британської моделі, однак мають декілька особливостей. На рівні окремого штату функціонує британська модель. Кожен штат самостійно формує освітнє законодавство, розвиває систему вищої освіти, яка найбільше відповідає конкретним місцевим умовам і потребам. У результаті освітні системи штатів суттєво різняться як за структурою управління, так і за змістом, якістю освіти. На процес модернізації накладаються політичні традиції штатів і партійна належність правлячої команди. У результаті дуже складно говорити про скоординованість політик у загальнонаціональному масштабі.

Регіональна влада обмежується встановленням загальних пріоритетів розвитку галузі, моніторингом змін, фінансовим контролем, залишаючи оперативне управління безпосередньо адміністраціям вишів. Протягом останньої чверті ХХ ст. головним інструментом модернізації галузі була політика комерціалізації. Зменшення державного фінансування змушувало університети й коледжі

наближатися до ринку й тим самим відповідати вимогам сучасності. Логічним результатом стало формування стійкої коаліції місцевої влади, бізнес-спільноти та академічного менеджменту.

З іншого боку, планомірна політика зменшення державного фінансування вишівської системи вплинула й на філософію освітньої політики в США в останні десятиріччя. Як відзначає П. Кутуєв, скорочення бюджетних витрат на освіту легітимізується за допомогою перевизначення громадянина, який розглядається не стільки як учасник республіканської публічної сфери, скільки як споживач, що діє в рамках ринку [4, с. 340].

Другою особливістю модернізації освітньої сфери країни є специфічна роль федерального центру. У США федеральна влада намагається не втручатися у вищу освіту, визнаючи в цій сфері прерогативу регіональної влади. Разом із цим федеральний уряд формує власний політичний курс у галузі. Центр не прагне нав'язати штатам власний порядок денний модернізації, залишаючи широкий простір для дискусії та співпраці [5, с. 39]. Політики модернізації окремих штатів і федерального уряду, як правило, рідко співпадають або суперечать між собою, скоріше, мирно співіснують у межах регіональних освітніх систем. Якщо регіональні освітні політики в основному спрямовані на внутрішні соціально-економічні та культурні потреби окремих штатів, то центральний уряд, формуючи освітню політику, орієнтується на потреби національного значення (енергетика, екологія, медицина, критичні технології, розвиток освітньої інфраструктури, підтримка НІС) і зовнішні виклики (національна безпека, космічна програма, міжнародна конкуренція). Тому політика модернізації центру проявляється масштабно, у вигляді федеральних освітніх програм. За федеральні кошти підтримуються й модернізуються конкретні напрями підготовки, освітні програми й наукові проекти. При цьому федеральний уряд діє ринковими методами, використовуючи конкурентні механізми при визначенні вишів-виконавців державного замовлення. Федеральні програми мають значну тривалість дії (5–10 років) і рідко скасовуються наступниками при владі, що свідчить про їх практичну значущість. Одним зі свіжих прикладів є федеральна програма підтримки STEM-освіти – природничих наук, технології, інженерної справи та математики (англ. Science, Technology, Engineering, Mathematics). Програма схвалена у 2006 р. за ініціативи Президента Дж. Буша-молодшого й передбачала протягом наступних 10 років покращення шкільної та вищої освіти в точних науках, підготовку додаткових 100 тис. учителів зі STEM-профілю та збільшення частки випускників вишів з технічними ступеннями [10, с. 129]. Після приходу у 2008 р. до влади Б. Обама фінансування програми було збільшено.

Модернізація викладання й підготовки фахівців у галузі STEM-дисциплін дасть змогу зберегти країні технологічне лідерство, забезпечити національну економіку спеціалістами у сфері перспективних технологій. Адміністрація республіканця Д. Трампа також підтримує програму STEM-освіти.

Азіатська модель

Національні системи вищої освіти таких східних демократій, як Японія та Південна Корея, хоча й побудовані за взірцем США, однак політичний механізм їх модернізації корінним чином відрізняється від американської моделі. Попри переваження в їхніх освітніх системах як за кількістю вишів, так за чисельністю студентів приватного сектору, модернізація галузі завжди була результатом державної ініціативи, а ринок і конкуренція відігравали другорядну роль.

Патерналістський характер суспільств в цих країнах зумовив консолідацію зацікавлених груп у сфері вищої освіти навколо держави, тому чіткі лінії протистояння там відсутні. Відповідно до конфуціанської етики, державна влада, як мудрий опікун, формуючи освітню політику, прагне врахувати інтереси всіх акторів. При цьому вона спирається не на демократичні інструменти (публічне обговорення, спільна розробка), а на практики корпоратизму. Під час розробки стратегії реформування кожна зацікавлена група формує власні пропозиції. Уряд співвідносить їх із власною концепцією й самостійно вирішує, чиї та якою мірою інтереси будуть ураховані. Пропозиції акторів інкорпорується в державну освітню політику до тієї міри, поки вони принципово не змінюють концепцію реформування. Діючи на корпоративних засадах, держава прагне підтримувати певний баланс, не допускаючи ситуації, коли інтереси хоча б однієї групи будуть повністю проігноровані. Цю схему формування освітньої модернізації можна охарактеризувати як мінімум демократії й максимум кооптації.

Традиційно найбільший вплив на державну політику мають ділові кола. Такий стан речей пояснюється як зрощуванням бізнесу та влади в цих країнах, так і тим фактом, що, на відміну від Європи, більшість НДДКР, що здійснюється у вищій школі цих країн, фінансується не державою, а великими приватними корпораціями, які водночас є найбільшими роботодавцями [13, с. 147].

Також сильними політичними позиціями володіють академічна спільнота й менеджмент. Приватні університети є дуже активними у відстоюванні власних інтересів. Державний сектор вищої освіти Японії вважається елітним і престижним, охоплюючи лише 1/5 студентського контингенту та відкриваючи доступ до кар'єри на державній службі. Більшість студентів у цьому секторі – вихідці з вищого середнього та вищого класу. Тому менеджмент державних вишів має тісні зв'язки з полі-

тичною елітою та державною бюрократією. Академічна професія користується великою суспільною повагою й забезпечує високий статус, що змушує владу рахуватися з інтересами викладачів.

У результаті у сфері вищої освіти Японії та Південної Кореї склалася потужна коаліція держави, роботодавців, викладачів і керівництва вишів. Така конфігурація зумовлює слабкість позицій студентства: фактично студенти не мають ніякого впливу на політику й реформи в освітній сфері.

Висновки. Отже, у провідних країнах світу, попри схожість проблем у розвитку освітньої сфери та поширення неоліберальних орієнтацій, політика у сфері вищої освіти зберігає національну специфіку. Це відображається в конфігурації освітніх коаліцій, політичному стилі реалізації освітніх змін, а також у принципах та інструментарії, які використовуються урядами в освітній політиці.

Британська й американська моделі університетської політики покладаються на дію ринкових механізмів і самостійність вишів. Держава в такій моделі визначає загальні напрями та пріоритети політики, а також реалізує стратегічні інтереси, для досягнення яких гармонізує логіку ринку та «правила гри в галузі». Разом із тим специфікою американської моделі є паралельна реалізація двох політичних курсів у вишівській системі – влади штатів і федерального центру, які співіснують у межах регіональних освітніх систем. Домінуючу освітню коаліцію в англосаксонських країнах формують держава, бізнес-спільнота й академічний менеджмент – актори, які отримують найбільшу вигоду від політики академічного підприємництва.

Німецька модель вишівської політики робить ставку не на ринкову логіку, а на кооперацію акторів та узгодження групових інтересів при сприянні держави. У рамках такої практики сформувалася стійка освітня коаліція «регіональна влада – академічна спільнота – академічний менеджмент». Відповідно до федерального устрою, розвиток сфери вищої освіти є прерогативою регіонів, однак деліберативні практики (спільні органи, консультації) призвели до того, федеральна й регіональні освітні політики синхронізуються на основі спільних підходів і субсидіарності.

Французька освітня політика характеризується поляризованим плюралізмом, а для реформ характерні політизація й конфліктність. Внутрішні групи в системі вищої освіти поділені на два табори: роботодавці/адміністрація ВНЗ – студентство/викладачі. Держава у французькій моделі є авторитарним адміністратором вишівської системи, а політика реалізується централізовано й без широкого діалогу. Праві уряди схильні до коаліції з роботодавцями та академічним менеджментом, а ліві уряди проводять політику з орієнтацією на інтереси викладачів і студентів.

Азіатська модель вишівської політики (Японія, Південна Корея) відзначається державним патерналізмом і кооптацією інтересів. Уряд реалізує власну концепцію освітньої політики, але намагається максимально враховувати позиції акторів, щоб підтримувати баланс інтересів у галузі. Практики корпоратизму під час формування освітньої політики зумовили появу коаліції держави, роботодавців, викладачів і керівництва вишів за слабого впливу студентства.

Pashkov V. National models of policy in the sphere of the higher education in a democracy

The article analyzes the main national models of university policy in the world's leading democracies, identifies differences in the mechanisms and styles of educational policy, the reasons for different approaches to policy-making in a democratic system.

It was found that in a democratic regime, the state retains the role of administrator of the education system, but through increased publicity and pluralism, governments seek to involve stakeholders in the policy-making process by forming coalitions with them. Educational coalitions allow the government to articulate the interests of some internal and external groups in the higher education system, to attract resources and support from these groups to implement its own concept of reforming.

However, the composition of educational coalitions, the mechanisms of their formation vary from country to country, due to differences in administrative systems, ideological orientations, political culture and historical traditions. It is determined that the system of higher education is characterized by a stable configuration of external and internal groups, from which certain coalitions are formed. Internal groups consist of the academic community (teachers), academic management, students; external groups – the state, local authorities and the market (employers).

The article analyzes the specifics and differences of the French, British, German, American and Asian (Japan, South Korea) models of educational policy. The British and American models are based on market mechanisms under the general coordination of the state. In the United States, university policy is also marked by the existence of two political courses in the educational sphere - the regional authorities and the federal center.

The French model is based on the centralized administration of the education system by the government and the polarization of internal groups. The German model relies on close cooperation

and coordination of federal and regional educational policies while limiting market mechanisms. The Asian model is characterized by corporate principles of educational policy formation and co-optation of group interests.

Key words: educational policy, national models, market mechanisms, educational coalitions, administration, interest groups, educational reforms.

Література:

1. Гуторов В. Политика и образование: историческая традиция и современные трансформации. *Полис*. 2015. № 1. С. 9–29.
2. Костина Н.Б. Государственные стратегии в сфере высшего образования: содержание, виды, субъекты. *Вопросы управления*. 2016. № 3. С. 124–132.
3. Костюк Т.Ю. Механізми управління сучасною вищою освітою: перегляд доктринальних засад. *Публічне управління та митне адміністрування*. 2019. № 2 (21). С. 55–60.
4. Кутуєв П.В. Трансформації модерну: інституції, ідеї, ідеології: монографія. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 516 с.
5. Луначек В. Розвиток системи вищої освіти у США в умовах децентралізації влади. *Проблеми сучасної педагогічної освіти* : збірник статей. 2009. Вип. 21. Ч. 5. С. 34–46.
6. Михальченкова Н. Высшая школа и государство: глобальное и национальное измерение политики. Санкт-Петербург : Литрес, 2018. 328 с.
7. Особливець О.Ю. Динаміка розвитку освітньої політики Великобританії в останній чверті XX – на початку XXI ст. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2009. № 2. С. 91–99.
8. Паламарчук О. Участь академічного персоналу в ефективному врядуванні в університетах: досвід Франції. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. № 1 (58). С. 80–87.
9. Тайхлер У. Многообразие и диверсификация высшего образования: тенденции, вызовы, варианты политики. *Вопросы образования*. 2015. № 1. С. 14–38.
10. Хоружий Г.Ф. Європейська політика вищої освіти : монографія. Полтава : Дивосвіт, 2016. 384 с.
11. Alice Civera. Erik E. Lehmann. Stefano Paleari. Higher education policy: Why hope for quality when rewarding quantity? *Research Policy*. 2020. Vol. 49. P. 97–109.
12. Gunn A. Mintrom M. Higher education policy change in Europe: Academic research funding and the impact agenda. *European Education*. 2016. Vol. 48. P. 241–257.
13. Meng-Hsuan Chou. Higher education regionalism in Europe and Southeast Asia. *Comparing policy ideas, Policy and Society*. 2017. Vol. 36. P. 143–159.
14. Philip G. Altbach. Global Perspectives on Higher Education. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2016. 332 p.

УДК 340.1

DOI [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1\(45\).226488](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2020.1(45).226488)

ВПРОВАДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОГО СТАНОВОГО СУДОЧИНСТВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Биркович О. І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Ужгородського національного університету

ORCID ID: 0000-0003-3880-359X

У статті розкриваються особливості імплементації російської системи судочинства на території Гетьманщини в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. Вказується, що інкорпораційна політика Російської імперії передбачала повне включення українських земель до складу імперії, як в адміністративному, так і в правовому аспектах. Починаючи з ліквідації інституту гетьманства, полково-сотенного устрою, представники імперської влади намагалися викоренити з побуту всі правові атрибути козацтва, які були для населення традиційними й відрізнялися від класичних російських. Одним із таких атрибутів державності була система судоустрою та судочинства. Визначивши специфіку та характерні риси традиційно-української системи судочинства, що реалізовувалася в Гетьманщині з середини XVII ст. (судові реформи П. Орлика, К. Розумовського), автор встановив особливості запровадження російської станової системи судочинства. Після ліквідації полково-сотенного устрою та запровадження поділу на губернії на території України починають створювати земські (губернські) та повітові суди, які мали широке коло повноважень, ділилися на департаменти кримінальних і цивільних справ. Земські суди були судом вищої інстанції та основним апеляційним органом, але вирішували виключно справи, що стосувалися дворянського стану. Формальна виборність суддів і їх підпорядкування імператору було компромісом, який задовольняв як владу, так і гарантував лояльність дворянства. Повітові суди перебували під контролем дворянства, що нівелювало прозорість прийнятих рішень. Найнижчою судовою ланкою були сільські суди, які вирішували більшість господарських і адміністративних питань, пов'язаних із найменш захищеними прошарками суспільства.

Певним позитивом можна вважати практику діяльності «третейських» та «совісних» судів, завданням яких було вирішення суперечок на досудовій стадії. Вони мінімізували і дебіюкратизували систему судочинства, формуючи дієву альтернативу повітовим судам. Договірні принципи в судівництві, за умови існування близько 10 тис. нормативно-правових актів, частина з яких була закономірно не відома суддям, а інколи суперечила один одному, стали запорукою стабільності судової влади в дореформений період.

Ключові слова: суд, станові суди, земський суд, повітовий суд, совісні суди, Гетьманщина.

Постановка проблеми. Друга половина XVIII ст. стала часом остаточної ліквідації державних інститутів Гетьманщини. Інкorporаційна політика Російської імперії передбачала повне включення українських земель до складу імперії, як в адміністративному так і в правовому аспектах. Починаючи з ліквідації інституту гетьманства, полково-сотенного устрою, представники імперської влади намагалися викоренити з побуту всі правові атрибути козацтва, які були для населення традиційними і відрізнялися від класичних російських. Одним із таких атрибутів була система судоустрою та судочинства. Показово, що властиві для українців та росіян системи судочинства були діаметрально протилежними. Якщо українська-козацька базувалася на принципах демократизму, гуманізму та рівності (у Конституції П. Орлика 1710 р. та судовій реформі К. Розумовського ця рівність була закріплена на правовому рівні) то російська була каральною за свою ідейною спрямованістю та орієнтувалася на становий та майновий статус учасників судового процесу. Відповідно, після ліквідації Гетьманщини у 1764 р. розпочався процес утвердження російського законодавства на українських землях, а тому актуальним

з наукової та суспільної точок зору є вивчення питання особливостей російської станової системи судочинства, міри її сприйняття українцями та порівняння з нормами судоустрою часів існування Гетьманщини.

Характеризуючи теоретичну базу дослідження системи судочинства, що діяла на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст., слід звернути увагу на низький інтерес дослідників до цієї проблематики. Закономірно, що увага прикута до судової реформи 1860-х рр., а попередній період розглядається в основному в контексті загальної характеристики правової системи Російської імперії та особливостей її імплементації на території колишньої Гетьманщини. Одночасно ряд дослідників намагається розкрити специфіку та особливості реалізації російської системи судочинства на території України та висловлює неоднозначні думки стосовно її ефективності та рівня сприйняття населенням. Так, А. Шевчук, оцінюючи судову систему Російської імперії 1775–1864 рр., вказує на її ефективність та проєвропейську спрямованість [16, с. 69]. З іншого боку, дослідник звертає увагу на те, що саме судова система була інструментом загравання імперської влади з місцевими українськими елітами і дозволяла забезпечувати їхню лояльність ще з часів Петра I [17, с. 29]. Відсутній також спільний підхід до визначення часу остаточного проникнення російського законодавства в систему судочинства Гетьманщини. Так, В. Горобець [4] та А. Путро [8] вказують, що це були 1720-ті роки, але якщо перший називає 1723, то другий – 1728 рік, відповідно, прийняття імперського документу «О суде по новоучиненной форме» та «Рішительні пункти гетьману Данилу Апостолу». З огляду на це слід детально прослідкувати не тільки процес імплементації російського права в судову систему Гетьманщини, а й визначити специфіку його практичної реалізації.

Загалом, методологічною основою нашого дослідження стали праці Г. Бондаренка, О. Гейди, Т. Демченко, В. Горобця, С. Дегтярьова, О. Ільїна, С. Лонської, А. Путро, М. Сотнікової, Б. Стецбкі, М. Тараненко, В. Томсінова, В. Шандри, А. Шевчука, А. Яковліва та ін.

Мета статті – аналіз процесу утвердження на території Гетьманщини російської системи судочинства та специфіки її реалізації в кінці XVIII – першій половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Система судоустрою та судочинства, що формувалася на українських землях одночасно з утвердженням Гетьманщини, була поєднанням звичаєво-традиційних, станово-представницьких та правових засад організації. Звичаєво-традиційні норми були властивими для так званого «козацького права», в основі якого були відносини рівності та братерства. Будучи консервативним за своїм характером, воно поєднувало як звичаєві норми XII–XIII ст., так і новітні норми польсько-литовського права XV–XVII ст. (Литовські статuti), що в кінцевому рахунку призвело до формування кількаступеневої системи судочинства [11, с. 119]. Ще більш традиційними та звичаєвими були норми судочинства, які у своїй основі мали дотримання норм християнської етики та моралі. Станово-представницькі фактори набули поширення в період Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та в перші десятиліття існування Гетьманщини. Найбільшим досягненням Б. Хмельницького можна вважати уніфікацію системи судоустрою та формування чіткої вертикалі органів судочинства: Генеральний військовий суд; полкові суди; сотенні та ратушні суди; сільські суди; копні; міські та домініальні суди [18, с. 34]. Їхньою характерною рисою було чітке розмежування підпорядкованості та підсудності, адже Генеральний військовий суд, будучи найвищою апеляційною та касаційною інстанцією, вирішував справи, що стосувалися козацької старшини та гетьмана, тоді як на полкові суди покладалася відповідальність за вирішення адміністративних спорів. Окрім того, в Гетьманщині існувала ціла низка спеціалізованих судів, що, на думку Д. Бондаренка, є ознакою становості судової системи [1, с. 168]. Це, зокрема, були: 1) духовні суди; 2) цехові суди; 3) ярмаркові суди; 4) митні суди; 5) третейські суди [1, с. 168]. На початку XVIII ст. відбувається утвердження правових засад організації судової влади. Конституція П. Орлика 1710 р., перша кодифікована збірка козацького права «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. поклали підвалини чіткому правовому регулюванню процесу реалізації судової влади. Завершальним етапом на шляху до утвердження чітких правових норм регулювання судочинства та судоустрою Гетьманщини стали судові реформи К. Розумовського 1760–1763 рр., які якісно відрізняли судову систему Гетьманщини від системи судочинства імперії Романових.

Власне, тільки після ліквідації Гетьманщини у 1764 р. розпочався процес імплементації російської системи судочинства в українську правову дійсність. Закономірно, що спроби ліквідації традиційної української судової системи здійснювалися ще у 1720-ті рр., але вони були половинчастими і не змогли ліквідувати усталені підходи до організації судової влади та звичаєво-правових норм судочинства. Навіть після поширення на теренах України указу Петра I «О суде по новоучиненной форме» (1723 р.) суди Гетьманщини тільки на час існування Першої Малоросійської колегії підпорядковувалися їй, а Генеральний військовий суд змушений був погоджувати винесення смертної кари [5, с. 14]. Формально відбулася навіть уніфікація судової документації,

що мало наслідком формалізацію судового процесу [3, с. 361–362], адже не враховувалися звичаєві підходи судочинства, не дотримувався принцип змагальності сторін, демократизм та гуманізм у винесенні вироку.

Однак ситуація змінилася з приходом до влади гетьмана К. Розумовського, який відмовився від станового підходу в системі судочинства, що був для російського права закономірним. Після ліквідації у 1781 р. полково-сотенного устрою та запровадження поділу на губернії розпочався процес ліквідації судової системи Гетьманщини та запровадження російської – станової. Загальною характерною рисою російської системи права, що кардинально відрізняла її від української, було існування десятків і сотень нормативно-правових актів, які не були жодним чином кодифіковані. На кінець XVIII ст. у Російській імперії одночасно функціонувало понад 10 тисяч нормативно-правових актів, більша частина з яких не підлягала застосуванню, а інші іноді прямо суперечили один одному. Щодо ситуації в системі судочинства, то більшість суддів навіть не підозрювали про наявності деяких правових норм і нормативно-правових актів [9, с. 68]. Власне, друга половина XVIII ст. стала початком кодифікації російського права, що вдалося успішно завершити більше як за 100 років. Причиною цього було те, що спеціальні кодифікаційні комісії не мали чіткої системи і логіки класифікації існуючого права. Вони швидше займалися формуванням нової законодавчої бази, не маючи для цього належного досвіду чи підготовки [13, с. 352].

Щодо характеристики судової системи, то вона ґрунтувалася на принципах нового адміністративно-територіального поділу та передбачала існування в губернії верховного земського суду [12, с. 3]. За аналогією з полковими судами Гетьманщини, згідно з реформою 1763 р. в територіально великих губерніях могло існувати кілька земських судів, а в окрузі існували нижчі земські суди. Верхній земський суд за своїм статусом був апеляційною і ревізійною інстанцією стосовно рішень повітових судів [6, с. 25]. У цих судах існувало два окремі департаменти, які займалися, відповідно, кримінальними і цивільними справами. Інституційно верхній земський суд був закритою інституцією і безпосередньо підпорядковувався імперській владі, адже його керівник-суддя призначався безпосередньо імператором. Однак із часом склалася практика, що верхній земський суд вирішував цілий спектр справ: скарги і суперечки дворян, цивільні та кримінальні спори, земельні, майнові справи тощо. Така система була надзвичайно складною, адже суди вирішували весь спектр справ, що вело до збільшення часових рамок вирішення спорів, бюрократизму і тяганини.

З огляду на це у 1797 р. верховні земські суди були ліквідовані, а нижчі земські суди, згідно з імператорським указом 1796 р., були перейменовані й поєднували як судові, так і поліцейські функції. Остаточне правило поєднання судами судових і поліцейських функцій було закріплено Положенням про земську поліцію від 3 червня 1837 р. [12, с. 4]. Земські суди стали вищою судовою інстанцією і вирішували більшість судових спорів, які переходили їм на розгляд. Недоліком земських судів було те, що вони забезпечували потреби і вирішували судові спори виключно дворянського прошарку, а отже, були закритими для широких верств суспільства [7, с. 29].

Нижчою судовою ланкою були повітові суди, які складалися з одного судді та двох присяжних засідателів, які обіймали ці посади впродовж трьох років [12, с. 5]. Створенням повітових судів, на думку О. Ільїна, імперська влада дала можливість місцевому дворянству взяти судову владу на місцях під свій контроль [6, с. 25]. Цей крок був швидше політичним і мав на меті забезпечити підтримку дворянства. На практиці суддів призначав губернатор, а більшість справ, які розглядалися в повітових судах, підлягали оскарженню у вищих судових інстанціях.

У містах функціонували міські суди, які не підлягали юрисдикції повітових судів, що було одним із позитивних елементів в умовах станової системи судочинства. Однак з початку 1840-х років імперська влада почала наступ на незалежність міського судочинства шляхом формування окремих судових інституцій у повітових містах. Суттєвою поступкою в бік дворянства стало обмеження судових повноважень міських судів, які не могли вирішувати питання, пов'язані зі скаргами проти вищих прошарків суспільства. Так, зокрема, 16 вересня 1849 р. імператор Микола I затвердив «Положення про перетворення судової частини в губернському місті Житомирі» [12]. У документі передбачалося скасування міського суду, а кримінальні та судові рішення, які в ньому розглядалися, були передані до земського (повітового) суду.

Дієвою ланкою в системі міського судочинства був губернський магістрат (діяв у губернському місті або в найбільших містах губернії). У цьому суді, подібно до вищого земського суду, діяло два департаменти – кримінальних і цивільних справ [6, с. 25]. Однак на практиці більшість справ вирішувалися виходячи зі станового підходу, адже існували сирітські, купецькі суди тощо. Цікавою судовою інституцією були так звані «словесні суди». Це був своєрідний аналог третейського суду, який складався із виборних членів (засідателів), які представляли кожен соціальну групу міщанства, купецтва та затверджувалися на посаді главою міста [12, с. 8]. До повноважень цього суду належало вирішення дрібних цивільних спорів, примирення осіб у фінансових чи майнових питаннях, вирішення побутових суперечок. Практика показала ефективність подібного типу судів, а тому він проіснував аж до реформи 1864 р. та був безпосередньо підпорядкований земському (губернському) суду.

Найнижча судова ланка була представлена сільськими судами, які поділялися на сільські та волосні суди. Останні були аналогом домашнього суду і вирішували в більшості випадків саме сімейні конфлікти [12, с. 11].

Окреме місце в системі російського судочинства, що реалізовувалося на українських землях, були так звані «совісні суди». Їх поширення в Російській імперії розпочалося в часи правління Катерини II і розцінювалося як можливість утвердження імперської влади. Будучи запозиченими з тогочасної європейської судової практики, «совісні суди» в імперії Романових мали прискорити вирішення майнових угод дворян і не доводити їх до безпосередньої судової тяганини [14, с. 29]. Загалом, на території гетьманщини діяли «совісні суди» в Харкові (1780 р.), Києві (1782 р.), Чернігові (1782 р.), Новгород-Сіверську (1782 р.), Херсоні (Таврійський, 1787 р.), Катеринославі (1791 р.), Луцьку, Брацлаві і Вознесенську (1796 р.) [2, с. 203]. Особливої популярності «совісні суди» набули в першій чверті XIX ст., вони вирішували питання, що стосувалися земельних, сімейних, майнових відносин, а також формально вирішували питання «свавлія влади стосовно цивільного населення» [14].

Дещо пізніше, з огляду на політичну ситуацію, російська система судочинства набула поширення на Правобережжі. Тільки після другого поділу Речі Посполитої і включення Правобережжя у 1792 р. Катерина II видала інструкцію з вимогою заміни польських судів на російські [10, с. 223]. Згодом були відкриті губернські палати кримінальних судів у новостворених Волинській, Брацлавській та Подільській губерніях [15, с. 132].

Висновки. Таким чином, у другій половині XVIII ст. у Гетьманщині відбувається процес ліквідації як елементів державності, так і традиційної системи судочинства, і поширення натомість станових судів, властивих Російській імперії. У самій імперії Романових у досліджуваний період відбувалися невдалі спроби кодифікації законодавства (одночасно діяло близько 10 тис. нормативно-правових актів), а також реформування системи судочинства шляхом формування земських, повітових, міських і сільських судів, які здійснювали судочинство по відношенню до осіб конкретного стану. Паралельно існували «третейські» та «совісні» суди, які були покликані мінімізувати час судових спорів та вирішити більшість майнових, земельних чи сімейних питань на досудовій стадії. Загальним недоліком судочинства, що утверджувалося на території України досліджуваного періоду, була повна залежність судової влади від адміністративної.

Byrkovych O. Introduction of Russian state judiciary on the territory of Ukraine (end of XVIII – early XIX century)

The article reveals the peculiarities of the implementation of the Russian judicial system in the Hetmanate in the second half of the XVIII - first half of the XIX century. It is pointed out that the incorporation policy of the Russian Empire provided for the full inclusion of Ukrainian lands in the empire, both in administrative and legal aspects. Beginning with the abolition of the institution of the Hetmanate, the regimental-hundred system, the imperial authorities tried to eradicate from life all the legal attributes of the Cossacks, which were traditional for the population and differed from the classical Russian. One of such attributes of statehood was the system of the judiciary and the judiciary. Having determined the specifics and characteristics of the traditional Ukrainian judicial system, which has been implemented in the Hetmanate since the middle of the XVII century, judicial reforms of P. Orlyk, K. Rozumovsky, the peculiarities of the introduction of the Russian class system of justice are established. After the liquidation of the regimental-hundred system and the introduction of division in the provinces, zemstvo (provincial) and county courts began to be established on the territory of Ukraine, which had a wide range of powers and were divided into criminal and civil departments. Zemsky courts were the court of the highest instance and the main appellate body, but decided only cases involving the nobility. The formal election of judges and their subordination to the emperor was a compromise that satisfied both the government and guaranteed the loyalty of the nobility. County courts were under the control of the nobility, which leveled the transparency of decisions. The lowest judiciary was the village courts, which dealt with most economic and administrative issues related to the most vulnerable.

The practice of «arbitration» and «conscientious» courts, whose task was to resolve disputes at the pre-trial stage, can be considered a certain positive. They minimized and debureaucratized the judicial system, forming an effective alternative to county courts. Contractual principles in the judiciary, given the existence of about 10 thousand legal acts, some of which were naturally not known to judges, and sometimes contradicted each other, became the key to the stability of the judiciary in the pre-reform period.

Key words: court, estate courts, zemstvo court, county court, conscientious courts, Hetmanate.

Література:

1. Бондаренко Г.Д. Полковий Суд у системі загальних козацьких судів Війська Запорізького в другій половині XVII-XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 167–170.
2. Гейда О.С., Демченко Т.П. Рецензія на книгу: Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 202–207.
3. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 464 с.
4. Горобець В. Малоросійська колегія і реформа державного устрою України 1722–1727 рр. : автореф. дис. ... канд. істор. наук : 07.00.02 «Всесвітня історія». Київ, 1993. 23 с.
5. Дегтярьов С.І. Українське судочинство наприкінці XVII – XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 104. С. 11–18.
6. Ільїн О.В. Судова система на українських землях у складі Російської імперії в 1781–1796 рр. *Право і Безпека*. 2016. № 1. С. 24–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_1_6
7. Лонская С.В. Мировая юстиция в России : монография. Калининград : КГУ, 2000. 215 с.
8. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. (Некоторые вопросы социально-экономического и общественно–политического развития). Киев : Выща шк. Головное изд-во, 1988. 142 с.
9. Сотникова М.Г. Судебная система России во второй половине XVIII в. *Инновационная наука*. 2018. № 5–2. С. 67–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossii-vo-vtoroy-pолоvine-xviii-v>
10. Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Харків : Діса плюс, 2013. 560 с.
11. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2017. № 3–4. С. 117–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2017_3-4_23
12. Томсинов В.А. Судебная система Российской империи в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам законодательных актов). *Вестник Московского университета. Серия 11. Право*. 2016. № 3. Статья первая. С. 3–24. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-sistema-rossiyskoy-imperii-v-xviii-pervoy-pолоvine-xix-v-po-materialam-zakonodatelnyh-aktov-statya-pervaya>
13. Цечоев В.К. История органов и учреждений юстиции России : учебник для магистров. Москва : Издательство Юрайт, 2013. 456 с.
14. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 266 с.
15. Шевчук А. Російське бачення судової системи на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, 9–10 листоп. 2012 р.* : зб. наук. пр. ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка / редкол.: П.Ю. Саух та ін. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. С. 132–135.
16. Шевчук А.В. Судова влада в Російській імперії першої половини XIX ст.: історіографічний огляд. *Волинські історичні записки*. № 4. С. 69–81. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/4795/>
17. Шевчук А. *Судове врегулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1797–1840 рр.)*. *Український історичний журнал*, 2020. № (4). С. 29–45.
18. Яковлів А. Українсько-московські договори XVII – XVIII ст. Варшава, 1934. 52 с.

ПРАВОВА ПРИРОДА ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЯК ЮРИДИЧНОГО ФАКТУ В МЕХАНІЗМІ ДИНАМІКИ РЕЧОВИХ ПРАВ

Гудима М. М.,

кандидат юридичних наук, доцентка,

докторантка кафедри цивільного права

Навчально-наукового юридичного інституту

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ORCID ID: 0000-0001-6242-3445

У даній науковій публікації здійснено спробу з'ясувати правову природу державної реєстрації як юридичного факту в механізмі динаміки речових прав. Проведено критичний аналіз позицій прихильників визнання за державною реєстрацією правовстановлюючого характеру та поглядів науковців-прибічників виконання державною реєстрацією функції підтвердження, легалізації вже встановлених прав. Проаналізовано законодавчий підхід до відповідної проблематики, в якому виявлено неузгодженість нормативних положень щодо місця та значення державної реєстрації в механізмі динаміки речових прав. Корінь усіх різногось та неузгодженостей бачиться в бажанні чітко зайняти позицію щодо виконання державною реєстрацією суто однієї функції: чи то правовстановлюючої, чи то правопідтверджуючої, тоді як можливість одночасного виконання цих двох функцій практично не розглядалася.

Обґрунтовано, що юридична природа державної реєстрації виявляється досить неоднорідною. Якщо говорити про речово-правове значення акта державної реєстрації, то для сторін договору чи інших безпосередніх учасників відносин правовідносин, спрямованих на перехід речового права на нерухомість, вона матиме правопідтвердуюче значення, а для третіх осіб в абсолютних правовідносинах – правовстановлююче, забезпечуючи доведення даного факту до їхнього відома. Якщо ж розглядати державну реєстрацію під кутом зору динаміки процесу переходу речового права, визначати її роль у даному механізмі, то це – завершальний юридичний факт в юридичному складі, який тягне за собою виникнення в нового правоволодільця відповідного права.

У публікації підкреслено, що, надаючи державній реєстрації значення завершального юридичного факту в юридичному складі, що спричиняє перехід речового права, все ж не слід змішувати акценти й розглядати його пріоритетним юридичним фактом у порівнянні з іншими. Реєстрація речових прав, хоч і має обов'язковий характер, проте є вторинною в механізмі переходу права власності та інших речових прав на нерухоме майно, адже втрачає будь-який сенс і абсолютно неможлива без настання інших юридичних фактів, у тому числі – укладення договору (реального чи консенсуального).

Ключові слова: державна реєстрація, юридичний факт, правопідтвердуюче та правовстановлююче значення, динаміка речових прав.

Постановка проблеми. Аналіз вітчизняного законодавства свідчить, що державна реєстрація визнається обов'язковим елементом порядку набуття, переходу та припинення речових прав на нерухоме майно, тим самим законодавець надає їй статусу особливого юридичного факту. І хоча в цивілістиці проблема сутності та значення державної реєстрації не є новою, а становить предмет широкого обговорення, наразі поспішно констатувати вичерпаність усіх дискусійних питань вказаної тематики. Приміром, одне із цікавих та до кінця не вирішених запитань у межах проведених досліджень становить визначення правової природи державної реєстрації саме як юридичного факту в механізмі динаміки речових прав.

Видається, що розв'язання вказаної проблеми має не лише суто теоретичний ракурс, а й практичне спрямування, адже проблема визначення місця державної реєстрації в механізмі динаміки речових прав фактично впирається в питання щодо визначення моменту набуття права власності, що своєю чергою має першорядне значення для цивільних правовідносин, оскільки саме з цього моменту набувач зможе реалізувати всю повноту правомочностей власника, в цей момент на нього переходить і тягар утримання майна (ст. 322 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України), і ризик випадко-

вого знищення та випадкового пошкодження (псування) майна (ст. 323 ЦК України). Наявність різних підходів до вирішення наведених питань потребує свого розв'язання, зокрема шляхом дослідження правової природи юридичного факту державної реєстрації речових прав.

Справедливо відзначити, що окремі проблемні питання у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно часто виступали предметом наукових розвідок і українських, і зарубіжних учених, таких як: Н.В. Майка, М.М. Дякович, Р.А. Майданик, Т.В. Малярчук, С.О. Слободянюк, І.А. Спасибо-Фатєєва, Д.С. Спесівцев, В.В. Степаненко, Г.Г. Харченко, В.В. Чубаров, С.І. Шимон, А.В. Швабауер, Н.Ю. Шеметова, Ю.М. Юркевич та ін. Однак чималий науковий інтерес до піднятої проблематики не ознаменувався цілісним єдиним підходом до вирішення проблеми правової природи державної реєстрації та її місця в механізмі динаміки речових прав. У зв'язку з цим існує нагальна теоретична та практична затребуваність у здійсненні науково обґрунтованого аналізу юридичного складу, що веде до переходу права власності на нерухоме майно та визначення місця, відведеного в ньому державній реєстрації.

Мета статті полягає в з'ясуванні правової сутності державної реєстрації речових прав на нерухоме майно на підставі аналізу наукових позицій та чинного законодавства, а саме визначення її правової природи та з'ясування місця і ролі в механізмі переходу права власності чи іншого речового права.

Виклад основного матеріалу. Аналіз положень вітчизняного законодавства дає можливість переконатися, що акт реєстрації в цілому ряді випадків відіграє роль елемента юридичного складу переходу права власності та інших речових прав. Наприклад, у разі переходу права власності на майно від засновників до новоствореної юридичної особи необхідним є елемент реєстрації, адже юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації (ч. 4 ст. 87 ЦК України); аналогічно для переходу права власності під час реорганізації юридичних осіб у формі злиття, поділу, виділу, перетворення необхідна державна реєстрація новостворених виниклих юридичних осіб, у формі приєднання – внесення до єдиного державного реєстру юридичних осіб запису про припинення діяльності приєднаної юридичної особи (ч. 4–8 ст. 4 ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» [1]). Для переходу права власності на майно, що залишилось після задоволення вимог кредиторів, під час ліквідації юридичної особи від останньої до її учасників (ч. 12 ст. 111 ЦК України) необхідним є внесення запису про ліквідацію юридичної особи в єдиний державний реєстр юридичних осіб. Нарешті, для переходу права власності та інших речових прав на нерухоме майно потрібна реєстрація переходу, адже ч. 1 ст. 182 ЦК України встановила, що право власності та інші речові права на нерухомі речі, обтяження цих прав, їх виникнення, перехід і припинення підлягають державній реєстрації.

В останньому випадку очевидним стає те, що різниці в правових режимах речей (рухомих і нерухомих) впливає на структуру юридичного складу – підстави переходу права власності на них. Видається, що для нерухомого майна без акту реєстрації цей склад буде незавершеним і у правонабувача нерухомості не виникне право власності. Однак щодо значення державної реєстрації в цивілістичній доктрині виникла жвава дискусія з приводу того, що саме спричиняє запис у реєстрі: створює право на нерухому річ чи всього лише підтверджує те право, яке вже виникло з правочину чи іншого юридичного факту?

Ряд науковців дотримується позиції визнання за державною реєстрацією правовстановлювального характеру. Зосібна І.А. Спасибо, В.В. Чубаров, Н.В. Майка прямо зазначають, що процес державної реєстрації має правовстановлювальне значення [2, с. 12; 3, с. 42–51; 4, с. 43–45]. Прихильником вказаної концепції виступає і П.В. Крашенінников, який зауважує, що державна реєстрація має не технічне, а юридичне, правостворююче значення [5, с. 4]. Р.С. Бевзенко пише, що «права, визнані законодавцем такими, що підлягають державній реєстрації, виникають з моменту реєстрації, відзначаючи, що Кодекс чітко і недвозначно прийняв точку зору, відповідно до якої державна реєстрація є не просто доказом існування права, а юридичним фактом, що породжує право. Науковець використовує формулу: є реєстрація – є права, немає реєстрації – немає прав» [6, с. 31–40].

Друга ж когорта науковців виступає прихильниками концепції, за якої державна реєстрація виконує функцію підтвердження, легалізації вже встановлених прав і є правопідтверджуючим юридичним фактом. А.В. Швабауер зазначає, що «акт державної реєстрації є адміністративним актом легалізуючого характеру щодо об'єктів реєстрації (прав, правочинів, обтяжень), оскільки з моменту державної реєстрації за загальним правилом виникає визнане державою право, обтяження, правовідносини з реєстрованого правочину» [7, с. 8]. Цікавими є доводи К.І. Скловського, що не держава дарує нам приватні права, а тільки інші приватні особи. Тому «визнання» державою права – це не більше, ніж виконання вимог обороту. Невипадково занадто прискіпливих реєстраторів дозволено спонукати до реєстрації через суд. Така судова вимога про реєстрацію є приватноправовою, а не публічною природою самої системи реєстрації» [8, с. 416].

М. М. Дякович, Ю.М. Юркевич стверджують, що якщо надати державній реєстрації правовстановлювального характеру, то це знівелює низку засад цивільного законодавства і свободу договору, а також суперечитиме вимогам ЦК України, оскільки не зважатиме на правовідносини, що виникли до моменту державної реєстрації [9, с. 72–78]. Державна реєстрація має лише правопідтверджуюче (декларативне) значення; підставою набуття права власності на нерухомість є не державна реєстрація, а дії сторін, – пише М.Б. Жужжалов [10, с. 105]. Н.Ю. Шеметова стверджує, що «в традиційну конструкцію цивільно-правових договорів був включений новий елемент – «визнання і підтвердження державою прав на нерухоме майно та угод з ним». Дане формулювання передбачає, що права на нерухомість і правочини з нею вже існують на момент їх державної реєстрації. Остання лише констатує, «зміцнює» їх» [11, с. 98].

Аналіз нормативного підходу до змісту реєстрації, який розглядає її як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних записів до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») [12], доводить Д.С. Спесівцева висновку, що відповідні обставини (юридичні факти набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно) мають місце до моменту реєстрації, а сама реєстрація лише фіксує їх та робить загальноновизнаними і обов'язковими для всіх учасників цивільного обороту [13, с. 107]. Водночас ЦК України встановлює, що якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації (ч. 2 ст. 331 ЦК України), що викликає здивування в ракурсі вищезгаданої норми Закону. У разі системного тлумачення вказаних норм може скластися враження, що виникнення чи перехід права власності повинні вже відбутися до їх реєстрації, водночас державна реєстрація є підставою та моментом виникнення відповідного права. Не зрозуміло тільки, коли саме виникає чи переходить право власності: до реєстрації чи в момент такої? Вказана законодавча лексика може сприйматися як використання законодавцем різних фактів – виникнення, перехід і припинення права власності та їх підтвердження, хоча, як відзначає І.В. Спасибо-Фатєєва, очевидно, що законодавець саме цього і прагнув уникнути, пропонуючи «накладення» цих фактів один на одного з виникненням їх єдності [14, с. 152].

Проблема вказаних різногосль та неузгодженостей бачиться в бажанні дослідників чітко зайняти позицію щодо виконання державною реєстрацією суто однієї функції: чи то правовстановлюючої, чи то правопідтверджуючої, тоді як мало ким розглядається можливість одночасного виконання цих двох основних її функцій. Ми солідарні з І.В. Спасибо-Фатєєвою з приводу багатовекторності реєстрації, різноманітності її призначення та правових наслідків [14, с. 147]. Отже, вирішення проблеми правовстановлюючого або правопідтверджуючого значення державної реєстрації речових прав на нерухоме майно знаходиться в зовнішньому та внутрішньому вимірах правовідносин. Останню тезу слід розтлумачити в ключі різноплощинності відносин з досліджуваного переходу речового права, адже можна виділити дві групи відносин: 1) відносного характеру між чітко визначеними учасниками правовідносин, які відбуваються для досягнення мети – переходу речового права (наприклад, між сторонами договорів, спрямованих на перехід права власності); 2) абсолютного характеру між володільцем абсолютного права та всіма пасивно зобов'язаними третіми особами, в тому числі й тими, які забезпечують інтереси суспільства (приміром, нотаріусами).

Отже, в аспекті внутрішніх правовідносин попереднього правоволодільця та правонаступника (скажімо, сторін договору) визначним для їх встановлення є вольовий аспект (домовленість, спрямованість воль учасників на досягнення спільної мети – забезпечення переходу права власності чи іншого речового права, що передбачає погодження сторонами всіх істотних умов договору для консенсуальних договорів або для реальних – ще й вчинення фактичних дій, приміром, передача речі). Тобто у внутрішніх (відносних) правовідносинах, за загальним правилом, досліджуваний перехід зумовлюється вольовим моментом, реалізованим за допомогою певних цивільно-правових підстав у рамках відповідного способу правонабуття. «Виникнення правового титулу у власника відбувається до державної реєстрації, але при цьому такий титул через те ж розмежування реальних і консенсуальних правочинів може виникати або в момент укладення договору (у разі консенсуального договору), або в момент передачі речі, що слідує за укладенням договору (у разі реального договору)», – акцентує Д.С. Спесівцев [13, с. 108]. Проте відзначимо, що законодавець не завжди пов'язує момент переходу речового права у відносинах між безпосередніми учасниками саме з вольовим моментом, адже видається, що не він має принципове значення за похідних способів правонабуття, а ознака базування, залежності прав нового володільця від прав попередника. Тобто існує різноманіття нормативних підходів до визначення моменту досліджуваного переходу у внутрішніх відносинах, що є визначальним для його здійснення.

Закцентуємо на тому, що у вказаних відносних правовідносинах речове право виступатиме їхнім об'єктом, як тим благом, на досягнення якого спрямовуються дії учасників, а перехід указанного права – метою правовідносин.

Продовжуючи думку, відзначимо, що вищевказаний момент переходу у внутрішніх відносинах сторін, хоча і має першорядне значення, оскільки повинен відбутися до моменту державної реєстрації, все ж не є вирішальним. Реєстроване право чи його обтяження з'являються тільки тоді, якщо держава в порядку відповідної процедури з цим погодиться (легалізує, підтвердить), офіційно визнавши їх. З точки зору мети, яку ставили перед собою учасники потенційних правовідносин власності, державна реєстрація не змінює природу тих правовідносин, які вони створюють, проте без реєстрації вони все ж виникнути не можуть. Це означає, що право на нерухомість виникло, наприклад, у момент передачі речі за договором, а вже виникле право підлягає державній реєстрації, яка у свою чергу забезпечить публічну достовірність цього права [15, с. 53]. Отже, в ракурсі досліджуваної групи правовідносин державна реєстрація має переважно правопідтверджуюче значення. Свідченням цього є й ч. 2 ст. 12 Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [12], яка встановлює, що записи, які містяться в Державному реєстрі прав, повинні відповідати відомостям, що містяться в документах, на підставі яких проведені реєстраційні дії. У разі їх невідповідності пріоритет мають відомості, що містяться в документах, на підставі яких проведені реєстраційні дії.

Вважаємо необхідним здійснити уточнення, що йдеться про правопідтверджуюче значення, а не про визнання державної реєстрації прав на нерухоме майно правопідтверджуючим юридичним фактом. Останнє видається теоретично невірним. Традиційним є правовий постулат, за якого під юридичним фактом розуміється певна життєва обставина, визначена правовою нормою як така, що здатна породити виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Тому за юридичними наслідками, які тягнуть відповідні життєві обставини, вони поділяються на правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. Отже, констатуємо, що правопідтверджуючих юридичних фактів у вказаній класифікації немає, що є цілком логічним: юридичний факт не здатен лише підтвердити правовідносини, не зумовлюючи їх виникнення, зміну чи припинення.

Розглянемо іншу групу правовідносин – правовідносини абсолютного характеру, які виникають між володільцем речового права та всіма іншими пасивно зобов'язаними третіми особами. У відношенні до третіх осіб момент переходу речового права на нерухоме майно визначається моментом державної реєстрації і не може вважатися для них таким, що відбувся до реєстрації прав. Державна реєстрація дозволяє оперативно довести момент досліджуваного переходу до відомо всіх третіх осіб. Державна реєстрація переходу прав на нерухоме майно має на меті закріпити речове право за новим правоволодільцем, окресливши уповноважену особу в даних правовідносинах абсолютного типу та міру її можливостей і визначивши всіх інших учасників з цього моменту пасивно зобов'язаними. У межах указаних правовідносин речове право виступатиме вже елементом їхнього змісту, а факт державної реєстрації переходу права матиме правовстановлююче значення, адже з ним пов'язуватиметься виникнення певних правомочностей у нового правоволодільця речового права і, відповідно, кореспондуючих їм пасивних обов'язків третіх осіб.

Резюмуємо, що юридична природа державної реєстрації виявляється досить неоднорідною. Якщо говорити про речово-правове значення акта державної реєстрації, то для сторін договору чи інших безпосередніх учасників відносин правовідносин, спрямованих на перехід речового права на нерухомість, вона матиме правопідтверджуюче значення, а для третіх осіб в абсолютних правовідносинах – правовстановлююче, забезпечуючи доведення даного факту до їхнього відомо. Якщо ж розглядати державну реєстрацію під кутом зору процесу переходу речового права, визначати її роль у даному механізмі, то – це юридичний факт в юридичному складі, який тягне за собою виникнення в нового правоволодільця відповідного права.

Розкриваючи останній аспект розуміння державної реєстрації (як динамічної категорії), слід навести тезу Н.С. Кузнецової, що державну реєстрацію слід розглядати як невід'ємну складову частину юридичного факту щодо виникнення, зміни або припинення суб'єктивних прав на нерухоме майно (разом з актом волевиявлення уповноважених осіб і закріпленням цього акту в нотаріальній формі) [16, с. 7]. Дійсно, згідно з позицією сучасного законодавця факт укладення правочину ще не призведе до виникнення речового права у набувача, поки воно не буде зареєстроване у встановленому законом порядку. Так, ч. 4 ст. 334 ЦК України чітко вказує на те, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають із дня такої реєстрації відповідно до Закону. Схвально розцінює такий законодавчий підхід К.І. Скловський, який пише, що момент виникнення права власності у набувача за договором повинен пов'язуватися лише з державною реєстрацією прав; учений наполягає на імперативності цієї норми, оскільки в протилежному разі руйнуватиметься сам принцип державної реєстрації [17, с. 164].

Така ж ситуація не лише має місце під час переходу права власності за договором, а й у випадках набуття права власності на майно в порядку спадкового правонаступництва. Серед юристів-практиків переважає думка, що до моменту державної реєстрації спадщини спадкоємець вважається

таким, що прийняв спадщину (має право на спадщину), але не є власником відповідної нерухомої речі [18, с. 95]. Розгорнуто висловила таку позицію Л.В. Козловська, яка дійшла висновку, що право на спадщину як майнове право виникає з часу прийняття спадщини – вчинення спадкоємцем правочину прийняття спадщини, а також за сукупністю умов, установлених законодавцем для спадкування в порядку спадкової трансмісії (ст. 1276 ЦК). На її думку, це не суперечить положенням законодавства, згідно з якими право власності на об'єкти нерухомого майна в порядку спадкування виникає з моменту державної реєстрації цього майна, адже йдеться про різні майнові права: у першому випадку набувається право на спадщину в цілому (об'єкт спадкування), а в другому – право власності на об'єкт нерухомого майна. У разі смерті спадкоємця, який прийняв спадщину, але не одержав свідоцтва про право на спадщину (ст. 1296, 1297 ЦК) та (або) не здійснив його державної реєстрації, право на набутої спадщину входить до складу спадщини, що відкрилась [19, с. 151].

Надаючи державній реєстрації значення завершального юридичного факту в юридичному складі, що спричиняє перехід речового права, все ж не слід зміщувати акценти і розглядати його пріоритетним юридичним фактом у порівнянні з іншими. Така постановка проблеми змістить центри тяжіння, зменшуючи роль диспозитивності як споконвічно притаманної цивільному праву характеристики, знівелює можливість учасників цивільних правовідносин самостійно їх врегульовувати, набуваючи цивільні права своєю волею і у своєму інтересі, й необґрунтовано підвищить роль державно-владного регулювання цивільно-правових відносин, спричинивши відхід від класичних засад цивільного судочинства. Принагідно процитуємо Й.О. Покровського, що «вона (держава) не наказує приватній особі стати власником, спадкоємцем або вступити в шлюб, все це залежить від самої приватної особи або декількох приватних осіб (контрагентів за договором); але державна влада буде охороняти те ставлення, яке буде встановлено приватною волею» [20, с. 39]. Тобто держава в особі компетентних органів шляхом реєстрації самостійно не створює права між приватними особами, вона тільки може надати їм юридичну силу.

Реєстрація речових прав хоч і має обов'язковий характер, проте є вторинною в механізмі переходу права власності та інших речових прав на нерухоме майно. Це і демонструє нормативний підхід до реєстрації, який розглядає її як офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни та припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних записів до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (ст. 2 Закону «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [12]). Звідси слідує логічний висновок, що відповідні обставини (юридичні факти набуття, зміни або припинення прав) мають місце до моменту реєстрації, а сама реєстрація фіксує їх та робить загальновизнаними й обов'язковими для всіх учасників цивільного обороту. З огляду на це державна реєстрація речових прав, зокрема права власності в разі його переходу фіксує факт переходу, а перехід є наслідком юридичного факту [13, с. 107].

Вважаємо, що виходячи з існуючих теоретичних догм із приводу розуміння категорії «юридичний факт», реєстрацію речових прав на нерухомість все ж слід вважати юридичним фактом, таким, що носить завершальний характер у системі юридичних фактів, які ведуть до виникнення, зміни чи припинення речового права на нерухоме майно, однак слід у даному випадку говорити про умовний поділ юридичних фактів: безпосередню підставу виникнення, зміни чи припинення права власності й похідний юридичний факт – саму реєстрацію такого виникнення чи переходу. Як зазначає І.А. Спасибо-Фатеева: «Звичайно, ніхто не заперечуватиме, що виникнення, перехід та припинення прав відбуваються на підставі правочинів. Це впливає зі ст. 11 ЦК України, адже відповідно до ст. 202 ЦК України правочином є дія (дії) особи (осіб), спрямована на набуття, зміну (наприклад, обмеження права чи, навпаки, збільшення обсягу правомочностей) або припинення прав та обов'язків. Однак навряд чи вдасться зареєструвати право без того, аби не вдатися до підстав його набуття, бо ці моменти тісно пов'язані між собою» [2, с. 10]. Тому в ключі останньої тези не можемо погодитися з позицією дослідників, які зауважують, що у зв'язку з тим, що відповідні права виникають у момент державної реєстрації, втрачається сенс поділу договорів на реальні та консенсуальні [21, с. 111].

Державна реєстрація хоч і є завершальним фактом у механізмі набуття, переходу чи припинення речового права на нерухомість, однак має похідний характер, адже втрачає будь-який сенс і абсолютно неможлива без настання інших юридичних фактів, у тому числі укладення договору (реального чи консенсуального). Звісно ж, про самостійний характер юридичного факту – реєстрації речового права як такої обставини, що сама в силі спричинити перехід права власності, не йдеться. Тому не можемо погодитися з І.В. Спасибо-Фатеевою щодо визнання державної реєстрації самостійним юридичним фактом, здатним спричинити правові наслідки [22, с. 12].

Висновки. Резюмуємо, що юридична природа державної реєстрації є досить неоднорідною. Якщо говорити про речово-правове значення акта державної реєстрації, то для сторін договору чи інших безпосередніх учасників відносних правовідносин, спрямованих на перехід речового права на

нерухомість, вона матиме правопідтверджуюче значення, а для третіх осіб в абсолютних правовідносинах – правововстановлююче, забезпечуючи доведення даного факту до їхнього відома. Отже, не потрібно чітко займати позицію щодо виконання державною реєстрацією суто однієї функції: чи то правовстановлюючої, чи то правопідтверджуючої, слід глянути на проблему в спектрі різноплосковності відносин, що виникають у зв'язку з переходом речових прав, і тоді стає очевидною можливість одночасного виконання цих двох функцій. Якщо ж розглядати державну реєстрацію під кутом зору динаміки процесу переходу речового права, визначати її роль у даному механізмі, то це – завершальний юридичний факт у різних юридичних складах, що формуються між учасниками відносин досліджуваного переходу в межах відповідного способу правонабуття.

Hudyma M. Legal nature of state registration of legal facts in the mechanism of dynamics of property rights

This scientific publication attempts to clarify the legal nature of state registration as a legal fact in the mechanism of the dynamics of property rights. There has been made a critical analysis of the viewpoint of supporters of the recognition of the right-establishing character of the state registration and the viewpoint of scholars who consider that the state registration has the function of confirmation, legalization of already established rights. The legislative approach to the relevant issues, which reveals the inconsistency of regulations on the place and importance of state registration in the mechanism of the dynamics of property rights is analyzed. The root of all disagreements and inconsistencies is seen in the desire to take a clear position that the state registration performs only one function: either statutory or confirmatory, while the possibility of simultaneous performance of these two functions was not practically considered.

It is substantiated that the legal nature of state registration is quite heterogeneous. If we talk about the property and legal significance of the act of state registration, then for the parties to the contract or other direct participants in the relative legal relationship aimed at the transfer of property rights to real estate, it will have a confirmatory value, and for third parties in absolute legal relations it will be of legal significance, providing a proof of this fact known. If we consider the state registration from the point of view of the dynamics of the process of transfer of property rights, to determine its role in this mechanism, it is the final legal fact in the legal structure, which entails the emergence of a new right holder.

The publication emphasizes that giving state registration the importance of the final legal fact in the legal structure that causes the transition of property right we should not, however, shift the emphasis and consider it a priority legal fact in comparison with others. Although the registration of property rights is mandatory, it is secondary to the mechanism of transfer of ownership and other property rights to real estate, because it loses any sense and is absolutely impossible without the occurrence of other legal facts, including – the conclusion of a contract (real or consensual).

Key words: state registration, legal fact, legal structure, right-confirming and right-establishing value, dynamics of property rights.

Література:

1. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України. *Відомості ВР України*. 2003. № 31–32. Ст. 263.
2. Спасибо І.А. Набуття права власності в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» ; Національної академії правових наук України. Київ, 2009. 18 с.
3. Чубаров В.В. Государственная регистрация прав на недвижимое имущество и сделок с ним. *Закон. Недвижимость: сделки*. 1999. № 5. С. 42–51.
4. Майка Н.В. Реєстрація речових прав на чужу нерухомість як юридичний факт. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 43–45.
5. Крашенинников П.В. Правовая основа сделок с недвижимостью. *Библиотечка Российской газеты*. 1998. Вып. 21. С. 4–5, 31–42.
6. Бевзенко Р.С. Принципиальные положения статьи 8.1 Гражданского кодекса РФ о государственной регистрации прав на имущество. *Закон*. 2015. № 4. С. 31–40.
7. Швабауэр А.В. Государственная регистрация прав, обременений прав и сделок в гражданском обороте недвижимого имущества : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право». Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский государственный университет, 2011. 227 с.

8. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве : монография. 5-е изд., перераб. Москва : Статут, 2010. 893 с.
9. Дякович М.М. Питання реалізації порядку державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: правові аспекти та проблемні питання. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 4. С. 72–78.
10. Жужжалов М.Б. Проблемы регистрации прав, фиксации и удостоверения юридических фактов гражданского права : сборник статей. Москва : Статут, 2013. 336 с.
11. Шеметова Н.Ю. Государственная регистрация прав на недвижимое имущество и сделок с ним: возникновение права. *Адвокат*. 2014. № 4. С. 25–31.
12. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 р. № 1952-ІУ. *Відомості ВР України*. 2004. № 51. Ст. 553.
13. Спесівцев Д.С. Співвідношення юридичних фактів і титулів власності в обороті нерухомості. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. Decembrie. С. 105–110.
14. Проблемы регистрации прав, фиксации и удостоверения юридических фактов гражданского права : сборник статей. Москва : Статут, 2013. 336 с.
15. Подшивалов Т.П. Критерии соотношения вещных и обязательственных исков. *Государство и право*. 2015. № 1. С. 49–56.
16. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (станом на 1 жовтня 2012 р.) / за ред. Н.С. Кузнецова, П.Ф. Кулініч, Р.А. Майданик. Київ : Проект «Локальні інвестиції та національна конкурентоспроможність», 2012. 101 с.
17. Скловский К.И. Применение гражданского законодательства о собственности и владении. Практические вопросы. М о с к в а : Статут, 2004. 365 с.
18. Гвоздик П.О., Бородовський С.О. Проблеми позову про визнання права власності на нерухоме майно, що входить до складу спадщини. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 1 (10). С. 92–103.
19. Козловська Л.В. Співвідношення понять спадкування та набуття права власності в порядку спадкування. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 1 (10). С. 143–151.
20. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.
21. Суханов Е.А. О видах сделок в германском и в российском гражданском праве. *Вестник гражданского права*. 2006. № 2. С. 5–26.
22. Спасибо-Фатеева И.В. Проблемы государственной регистрации прав и сделок. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2004. № 3. С. 7–12.

РОЗМЕЖУВАННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ СУДУ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ЮРИСДИКЦІЇ ПІД ЧАС РОЗГЛЯДУ ТРУДОВИХ СПОРІВ

Кропивна К. О.,
викладач факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
ORCID ID: 0000-0001-9309-0911

У статті розглядаються питання правового регулювання процесуальних відносин, а також відмежування адміністративного процесу від цивільно-процесуальної діяльності за предметами розгляду трудових спорів. Підкреслюється, що важливою проблемою завжди виступає проблема відмежування матеріального публічного права від приватного. Не всі трудові відносини підпадають під ознаки приватно-правового характеру, де захищаються права, свободи й інтереси фізичних осіб, хоча більшість із них регулюються трудовим законодавством, яке в основі своїй є законодавством, що регулює приватноправові відносини. Однак є відносини, які виникають між державними органами й громадянами, регульовані трудовим законодавством, але розгляд спорів і процес їх вирішення належать до сфери публічного права. Справи відносно вирішення цих спорів розглядаються адміністративним судом.

Автором відзначається, що законодавець передбачив для охорони прав і законних інтересів трудящих застосування компетентними органами заходів адміністративного примусу. Адже будучи основним методом адміністративної діяльності, переконання не завжди виявляється досить ефективним заходом впливу на поведінку осіб, що вчиняють протиправні дії. У зв'язку з цим держава, охороняючи недоторканність урегульованих трудових відносин особи, її права на працю і адекватну оплату цієї праці, законні інтереси громадян, їхніх колективів, профспілкових організацій, прав і обов'язків власників підприємств, установ і організацій, уповноважує співробітників окремих органів застосовувати примус до тих, хто не піддається впливу заходів переконання й громадського впливу. Адміністративний примус застосовується на основі переконання, засоби впливу якого вже вичерпані. Одним із видів заходів адміністративного примусу, що застосовується під час розгляду трудових спорів з метою захисту трудових відносин, є адміністративна відповідальність. Справи даної юрисдикції розглядаються судом загальної юрисдикції.

Автором визначено критерії для розмежування розгляду трудових спорів, які належать до компетенції адміністративного суду (розглядаються в порядку адміністративного судочинства та регулюються Кодексом адміністративного судочинства України) та загальної юрисдикції (розглядаються в порядку цивільного судочинства та регулюються Кодексом законів про працю).

Ключові слова: адміністративний процес, приватне право, публічне право, юрисдикція, адміністративна відповідальність, адміністративний суд.

Постановка проблеми. Юрисдикція спорів для судової системи завжди була на вістрі актуальності. Різноманітність норм права судами різних інстанцій подекуди ставала причиною порушення конвенційних прав людини. За період з 01.01.2018 року по квітень 2020 року на розгляді Великої Палати Верховного Суду перебувало 147 справ з необхідністю визначити юрисдикцію в спраху сфері трудових відносин, з них було розглянуто загалом 85, залишається на розгляді 41 справа. Загальна кількість справ зі спорів з відносин публічної служби, які перебували за вказаний період на розгляді, становить 55 справ, з яких розглянуто 27, залишається на розгляді 21. Загальна кількість справ із трудових правовідносин, які перебували за вказаний період на розгляді, становить 92 справи, з яких розглянуто 58, залишаються на розгляді 20. Водночас, якщо простежити динаміку надходження до Великої Палати Верховного Суду справ для встановлення юрисдикції в трудових спраху, то піковим є 2019 рік. Так, спорів з відносин публічної служби розглянуто у 2018 р. – 6, 2019 – 19, 2020 – 2, справ із трудових правовідносин у 2018 р. – 20, 2019 – 32, 2020 – 7. Таким чином, нинішнє питання юрисдикції є вкрай актуальним та потребує законодавчого урегулювання, теоре-

тичного осмислення, узагальнення напрацьованих підходів, вироблення єдиних критеріїв та принципів щодо її визначення.

Актуальні питання адміністративного судочинства, компетенції адміністративних судів та судів загальної юрисдикції під час розгляду трудових спорів були предметом дослідження таких вітчизняних учених-адміністративістів: В.Б. Авер'янова, О.Ф. Андрійко, В.М. Бевзенка, Ю.П. Битяка, Л.Р. Білої-Тіу-нової, В.М. Гаращука, І.П. Голосніченка, П.В. Діхтієвського, Є.В. Додіна, О.В. Закаленко, Р.А. Калюжного, І.О. Картузової, Л.Є. Кисіль, К.М. Кобилянського, Т.О. Коломоець, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, О.В. Константо, О.О. Кравчука, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, Д.М. Лук'янця, Д.В. Лученко, Р.С. Мельника, Н.В. Мостової.

Мета статті – здійснення розмежування компетенції суду адміністративної і загальної юрисдикції під час розгляду трудових спорів.

Виклад основного матеріалу. Досить багато складностей виникає в практиці адміністративного суду та судів цивільної юрисдикції щодо вирішення спорів, пов'язаних із професійною діяльністю осіб, які працюють в органах влади та органах місцевого самоврядування, з вирішення предметної підсудності відповідних справ. Згідно з ч. 1 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України, яка визначає завдання цього виду судочинства, адміністративний суд вирішує спори «у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [1, ч. 1, ст. 2].

Тут важливою проблемою завжди виступає проблема відмежування публічного права від приватного.

Дійсно, усвідомити, до якої частини права відносяться ті чи інші правові відносини, непросто. З цього приводу І.М. Погрібний писав, що відмінність між приватним і публічним правом полягає в тому, що приватне право децентралізоване, регулює відносини між індивідами та їхніми об'єднаннями, захищає інтереси окремих осіб в їхніх взаєминах з іншими особами, а самі ці взаємини характеризуються юридичною рівністю їхніх учасників по відношенню один до одного. Децентралізоване регулювання приватноправових відносин указує на область свободи – автономії особистості, автономії свободи, приватної ініціативи індивідів і їхніх об'єднань, яка полягає в їхній можливості самостійно визначати: використовувати або не використовувати свої юридичні права, вступати в договірні відносини або відмовлятися від своєї участі в подібного роду відносинах. Публічно-правові відносини характеризуються юридичною нерівністю їхніх учасників, одним з яких завжди є держава в особі певних державних органів, посадових осіб, наділених відповідними владними повноваженнями, що поширюються на контрагента цих відносин – протилежну сторону. Публічне право регулює відповідні відносини, наприклад, між особою й державою. Централізоване регулювання вказує на область необхідних, установлених державною владою імперативів у поведінці й діяльності суб'єктів права. Публічне право покликано служити інтересам усього суспільства в цілому [2, с. 67].

Адміністративно-правові відносини є відносинами публічно-правовими. Отже, за таким критерієм, як характер правових матеріальних відносин, під час реалізації яких виникають спори, суди мають визначати їхню предметну підсудність.

Вважається, що цивільне право (право приватне) виникло заздалегідь до появи публічного права. Як відмічав А.А. Підопригора, «цивільне право – споконвіку римське право, суцільно національне та найбільш стародавнє право, що регулює майнові відносини виключно між римськими громадянами» [3, с. 4]. Існує й інша точка зору відносно пріоритету приватного права над публічним у частині його виникнення. Б.І. Новицький вважав, що можна говорити про який-небудь пам'ятник як про джерело права й в іншому змісті, посиляючись на Тіта Лівія, який вжив дану термінологію, назвавши закони XII таблиць джерелом усього публічного й приватного права. «Слово «джерело», – писав він, – тут ужите не в значенні джерела пізнання, тому що все публічне й приватне римське право не можна пізнати з XII таблиць. Термін «джерело» у даному випадку позначає основу, корінь римського права, з якого воно виросло» [4, с. 6].

До якої з двох частин права відноситься трудове право: до публічного чи до приватного? У давнину це питання не виникало, адже з втратою засобів виробництва «з моменту проголошення свободи праці трудові відносини складались без порушення інтересів буржуазії, оскільки, залишившись без засобів виробництва, працівник змушений був погоджуватись на запропоновані йому умови. При цьому формально «права і обов'язки» визначались угодою сторін, тому державу трудові відносини не цікавили» [5, с. 13]. Становлення капіталізму в різних державах світу, в тому числі й на українських землях, проходило майже однаково. Саме тому маємо нагоду в цьому відношенні послатися на французький досвід. У Франції за ст. 1779 Кодексу Наполеона найом робочої сили розглядався як цивільно-правова угода, тобто договір про найом послуг. Глава III Титулу VIII носила назву «Про найом роботи і послуг. Про найом слуг і робітників». Згідно з нормами її статей дозволялось наймати праців-

ників на певний строк або для виконання відповідної роботи [6]. Отже, довгий час трудові відносини регулювалися цивільним правом, тому в той час трудове право відносили до права приватного.

До публічного права відносяться питання влади і підпорядкування, відносини державної адміністрації з громадянами, охорони громадської безпеки і громадського порядку, захисту вітчизни від зовнішніх ворогів тощо. У більшій своїй частині це відносини адміністративно-правового спрямування.

Як вважає Ю.О. Тихомиров, «публічність як поняття, від латинського слова «publicus» – громадський, гласний, відкритий, несе в собі ємний зміст. Термін «публічне право» цілком правильний, оскільки він має очевидну історичну стійкість і наступність, а також відбиває той захід змістовності, який властивий даному явищу. У юридичному змісті воно позначає праворозуміння, що відрізняється особливим уявленням про право. Це не сума актів або норм, це, швидше за все, саме цілісне праворозуміння специфіки права в суспільно значимій сфері, тобто в тій сфері, від якої залежать існування, функціонування й розвиток і суспільства, і держави, і організованих груп, корпорацій, об'єднань, і громадян» [7, с. 28].

Не всі трудові відносини підпадають під ознаки приватно-правового характеру, де захищаються права, свободи та інтереси фізичних осіб. Однак більшість із них регулюються трудовим законодавством, яке в основі своїй є законодавством, що регулює приватні відносини. Статтею 4 Кодексу законів про працю України передбачено, що законодавство про працю регулюється цим законом та іншими актами законодавства України, які прийняті відповідно до нього. [8] Суспільні відносини, які складаються в процесі функціонування ринку праці, організації й застосування найманої праці, регулюються трудовим законодавством. У своїй сукупності вони становлять основу предмета трудового права України. Так, проектом Трудового кодексу передбачено, що «метою Трудового кодексу України є встановлення прав та обов'язків суб'єктів трудових правовідносин, забезпечення реалізації передбачених Конституцією України трудових прав і гарантій працівників, створення належних умов праці, забезпечення захисту прав та інтересів працівників і роботодавців». Стаття 10 проекту Трудового кодексу також передбачає можливість регулювання трудових відносин законами та деякими іншими правовими актами України [9].

Безумовно, що відносини державної служби регулюються адміністративним правом, як це передбачено в Законі України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII «Про державну службу», який «визначає принципи, правові та організаційні засади забезпечення публічної, професійної, політично неупередженої, ефективної, орієнтованої на громадян державної служби, яка функціонує в інтересах держави і суспільства, а також порядок реалізації громадянами України права рівного доступу до державної служби, що базується на їхніх особистих якостях та досягненнях» [10]. Однак на осіб, які за трудовим договором займають посади в державних органах та їхньому апараті й не являються державними службовцями, розповсюджуються норми трудового законодавства. Як за чинним Кодексом законів про працю, так і за проектом Трудового кодексу укладається трудовий договір, який є угодою між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін. Отже, працівник, що працює в органі виконавчої влади або місцевого самоврядування, і на якого не розповсюджуються норми Закону України «Про державну службу», працює в цьому органі як робітник, і орган виконавчої влади чи орган місцевого самоврядування виступає в цих договірних умовах як юридична особа публічного права, а не як структура виконавчої влади чи місцевого самоврядування. Крім того, якщо публічний службовець працює лише в одному органі виконавчої влади чи місцевого самоврядування і не має права (за виключеннями, передбаченими в законі) працювати на посаді в іншому органі або підприємницькій структурі, як це записано в Законі України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII «Про запобігання корупції», займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю [11], «працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях» [8, ст. 21; 9, ст. 45]. Крім того, на публічних службовців розповсюджуються також обмеження за Законом України «Про запобігання корупції», такі як заборона «входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України» [8, ч. 2 ст. 2]. Отже, робота за сумісництвом робітників, де б вони не працювали, чи то

на підприємстві, в установі організації, чи то в адміністративних органах, не є правопорушенням. Якщо вчиняються правопорушення цих норм, то це порушення норм трудового права і відносяться вони до цивільних деліктів.

Трудовим правом регулюються відносини укладання колективних трудових договорів «між власником або уповноваженим ним органом (особою), з однієї сторони, і первинною профспілковою організацією, які діють відповідно до своїх статутів, а у разі їх відсутності – представниками, вільно обраними на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів, з другої сторони» [8, ст. 12]. Колективний договір укладається на основі чинного законодавства, прийнятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів трудящих, власників та уповноважених ними органів [8, ст. 10]. Безумовно, що ці відносини є приватно-правовими. Але захист цих договірних відносин не регулюється нормами КАСУ.

Адміністративний примус як метод адміністративної діяльності адміністративних органів полягає в психічному, матеріальному або фізичному впливові на свідомість і поведінку особи. Забезпечуючи правопорядок, а також здійснюючи інші функції у сфері адміністративної діяльності, працівники спеціально уповноважених органів пред'являють до особи вимоги, пов'язані із забезпеченням правопорядку, виконання яких гарантується, а за необхідності й забезпечується застосуванням примусу.

Психічний примус впливає на волю, емоції, розум, тобто на психіку особистості, формує її волю, схиляє до необхідної суспільної поведінки шляхом погрози застосування насильства або яких-небудь інших заходів впливу, що можуть спричинити невігідні наслідки для особи. До психічного примусу відносяться, наприклад, застереження уповноваженим державним службовцем особи, що порушує встановлений порядок, про неприпустимість порушення врегульованих трудовим правом відносин, офіційна вимога вповноваженого органу про припинення правопорушення, вчиненого уповноваженим трудовим колективом особи або посадовою особою підприємства, установи або організації.

Матеріальний примус впливає на поведінку особи через приналежність їй коштів і майна. Це виражається в певних обмеженнях володіння й користування майном, у позбавленні деяких матеріальних благ, наявних у розпорядженні їх власника, у стягненні із правопорушника грошових сум у вигляді штрафу.

Примус є адміністративно-правовим засобом захисту суспільних відносин, що складаються у сфері трудових правовідносин, від протиправних зазіхань, а також засобом попередження й запобігання настання обставин, що загрожують правам і законним інтересам трудящих. Зволікання в застосуванні примусу може призвести до погрози особистій і майновій безпеці робітників та службовців, до завдання збитків правопорядку, інтересам держави, підприємств, установ і організацій.

З огляду на цілі застосування, способи забезпечення правопорядку на виробництві, специфіку виникаючих при цьому правовідносин і особливостей застосовуваних примусових заходів серед останніх можна виділити заходи адміністративного попередження (адміністративно-запобіжні заходи), заходи адміністративно-процесуального забезпечення та адміністративні стягнення.

Дана класифікація деякою мірою відносна. Наприклад, окремі запобіжні заходи можуть бути віднесені й до заходів адміністративно-процесуального забезпечення.

Особливим важелем у забезпеченні трудових правовідносин є заходи адміністративної відповідальності. Штраф представляє собою грошове стягнення, що накладається в різних випадках порушення трудових відносин. Суб'єктами правопорушень у сфері трудових відносин в основному виступають власники підприємств, установ, організацій, а також представники профспілкових організацій та уповноважені трудовим колективом працівники, а також фізичні особи, які не мають статусу підприємців та використовують найману працю. Розмір штрафу, що накладається на винного правопорушника, залежить від виду вчиненого правопорушення. Згідно зі ст. 27 КУпАП «штраф є грошовим стягненням, що накладається на громадян, посадових та юридичних осіб за адміністративні правопорушення у випадках і розмірі, встановлених цим Кодексом та іншими законами України». Він виражається у величинах, кратних відповідній кількості розмірів неоподаткованого мінімуму доходів громадян. Штраф у залежності від тяжкості правопорушення трудових відносин устанавлюється в межах від одного до однієї тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян [12].

Щодо тих складів адміністративних правопорушень, які передбачив законодавець для захисту трудових правовідносин, можна сказати, що він установив адміністративну відповідальність за ухилення від участі в переговорах щодо укладення, зміни або доповнення колективного договору, угоди, їх порушення чи невиконання і навіть за ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів або угод. Ця відповідальність визначена статтями 41-1 – 41-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення і, звичайно ж, дані відносини (відносини відповідальності) регулюються адміністративним правом. Водночас правопорушення, передбачені даними статтями, розглядаються згідно зі ст. 221 КУпАП районними,

районними у місті, міськими чи міськрайонними судами як судами загальної юрисдикції. Це означає, що існує також розгляд справ не тільки кримінальної, цивільно-правової та адміністративної юрисдикції, але й окремого виду юрисдикції, призначенням якої є розгляд справ про адміністративні правопорушення. До речі, й апеляційна інстанція для розгляду вказаних вище правопорушень, як це передбачає ст. 294, представляє собою апеляційний суд загальної юрисдикції. Як зазначено в цій статті, «апеляційний перегляд здійснюється суддею апеляційного суду протягом двадцяти днів із дня надходження справи до суду» [12].

Водночас розгляд спорів про право в трудових відносинах регулюється нормами Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПКУ), цебто відноситься до цивільної юрисдикції. Частина 1 ст. 19 ЦПКУ прямо передбачила, що в порядку цивільного судочинства розглядаються справи, які виникають із трудових правовідносин. Щоправда, в нормі, яка передбачена частиною 1 вказаної статті, зроблено виключення для тих справ, що розглядаються за порядком іншого виду судочинства [13]. Охорона прав найманих працівників, що не являються державними службовцями, згідно з КУпАП регулюється нормами адміністративного права.

У трудових правовідносинах є відносини, які належать до публічного права, або змішані, тобто такі, що чітко не розмежовуються між прийнятими теорією права частинами. Як правильно вважає І.М. Погрібний, існуючих у чистому вигляді приватноправових і публічно-правових галузей права немає. Наявність елементів публічно-правового характеру в приватному праві беззаперечна. «Тобто централізоване регулювання певною мірою застосовується й у приватнім праві, тоді як прояв децентралізованого регулювання властивий і публічному праву» [2, с. 68].

Автори посібників з Трудового права України вважають, що, крім правовідносин суто трудових, є правовідносини, тісно пов'язані з трудовими, і вони поділяються на групи: «ті, що передують трудовим (відносини з приводу працевлаштування); ті, що паралельно пов'язані з трудовими (відносини між роботодавцем і працівником, між роботодавцем і трудовим колективом, профспілкою або її виборними органами, або з іншими представницькими організаціями трудящих; відносини з приводу нагляду і контролю за дотриманням законодавства про працю; відносини з приводу розгляду трудових спорів); відносини, що виникають із трудових (пенсійні відносини, відносини по соціальному страхуванню)» [14, с. 29]. Серед цих правовідносин є такі, де спори, що виникають у результаті їх реалізації, відносяться до предмету адміністративної юрисдикції. І це виправдано, адже ці відносини в певній частині є відносинами державно-управлінського характеру.

Незважаючи на те, що право на державне пенсійне забезпечення встановлено Конституцією України і, крім того, ст. 256 КЗпП України, де записано, що «працівники та члени їхніх сімей мають право на державне пенсійне забезпечення за віком, по інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника, а також за вислугу років відповідно до закону», сам порядок пенсійного забезпечення встановлено іншими законодавчими актами, норми яких також регулюють трудові відносини [15; 16]. Однак ці закони також містять відповідні норми права, які встановлюють правовідносини між урядом України та особами, що мають право на державне пенсійне забезпечення, адже Кабінет Міністрів України є суб'єктом відносин щодо реалізації і додержання гарантій, передбачених законодавством про пенсійне забезпечення. Отже, відносини в цій сфері можуть виникати також між урядом і Пенсійним фондом України. Останній безпосередньо здійснює пенсійне забезпечення, як це передбачає ст. 10 Закону України «Про пенсійне забезпечення». Крім того, держава зобов'язана здійснювати й інші соціальні обов'язки. Її органи не завжди діють правомірно, порушуючи соціальні права й інтереси громадян та інших приватних осіб. Звідси виникають відносини адміністративно-правового характеру, тому і захищатися вони мають у межах адміністративної юрисдикції.

Отже, якщо особа вважає рішення, дії чи бездіяльність державних органів у частині забезпечення їх права на пенсійне чи інше соціальне забезпечення протиправними, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 5 КАСУ вона має право звернутися до адміністративного суду за захистом. А відповідно до п. 3 ч. 6 ст. 12 КАСУ «оскарження фізичними особами рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо обчислення, призначення, перерахунку, здійснення, надання, одержання пенсійних виплат, соціальних виплат непрацездатним громадянам, виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, виплат та пільг дітям війни, інших соціальних виплат, доплат, соціальних послуг, допомоги, захисту, пільг» є справами незначної складності.

Таким чином, можна констатувати, що вказаний зріз відносин, що регулюються нормами трудового права як фундаментальної галузі права, все ж таки виникає між громадянами й органами виконавчої влади, а звідси – справи про порушення законодавства цими органами за Конституцією України, ст. 55 якої гласить: «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [17], мають розглядатися адміністративними судами. А за ч. 1 ст. 5 КАСУ кожна особа

має право «звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист» [1].

Водночас слід зауважити, що ч. 1 ст. 5 КАСУ ставить громадянина в нерівні умови щодо інших суб'єктів адміністративної юрисдикції, що означає «просити про їх захист». За словником української мови «просити» означає «звертатися з проханням до кого-небудь» [18]. Думається, що громадяни мають рівні права навіть з органами судової влади. Тому вони не просять розглянути їхню справу, а мають право вимагати розгляду, коли законом надається їм таке право. Отже, в ч. 1 ст. 5 у контексті «просити про їх захист» слово «просити» потрібно було б замінити на слово «вимагати».

Звичайно, що в межах однієї статті неможливо розглянути всі аспекти розмежування адміністративної юрисдикції з цивільно-правовою юрисдикцією. Є ще декілька випадків, коли нормами трудового права регулюються матеріальні правовідносини, а процесуальні відносини регламентуються адміністративним процесуальним правом; це й ті трудові відносини, на які вказує Закон України «Про державну службу» і порядок розгляду справ, що виникають на основі спорів між громадянами та державними органами працевлаштування населення, роботодавцями й органами охорони праці тощо.

Висновки. Спори, де суб'єкт владних повноважень виступає не як орган публічної влади, а як юридична особа публічного права, належать до загальної юрисдикції. У справах адміністративного судочинства приватна особа позивається до представника держави, тобто до державного органу чи посадової особи або до органу місцевого самоврядування, посадової особи місцевого самоврядування, або посадової особи органу місцевого самоврядування. У справах адміністративної юрисдикції приватна особа представляє свої інтереси через представника, який надає правову допомогу (вторинну), тоді як юридичну особу публічного права представляє: 1) юридична служба, яку зазвичай має така юридична особа; 2) керівник юридичної особи публічного права.

Акцентуємо увагу, що в трудових спорах, які розглядаються в судах загальної юрисдикції, учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності. У судовому адміністративному провадженні не кожен учасник провадження, а лише кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд.

Порядок розгляду трудових спорів в адміністративних судах і судах загальної юрисдикції розмежовуються також і за порядком витребування доказів та доведення в справах щодо цих юрисдикцій. Якщо в суді загальної юрисдикції обов'язок надання доказів у справі в основному покладається на обидві сторони, то в провадженні щодо вирішення адміністративних справ суд може з власної ініціативи вимагати доказів. У провадженні щодо вирішення цивільних справ суд з власної ініціативи навіть не може збирати докази, що стосуються предмета спору. Адміністративний суд має право збирати докази і використовувати їх під час розгляду й вирішення справ.

В адміністративному судочинстві розглядаються справи у спорах з приводу прийняття громадян на публічну службу, її проходження, звільнення з публічної служби, тоді як порядок розгляду трудових спорів у судах загальної юрисдикції врегульовується Законом України «Про державну службу» та Кодексом законів про працю.

Спори щодо правового статусу публічного службовця (адміністративна юрисдикція) відносяться за своєю юридичною природою до публічно-правових спорів та розглядаються в судах адміністративної юрисдикції. Тоді ж як трудові спори щодо правового статусу працівників (за деяким винятком) мають визначатися в межах приватно-правових відносин, тобто відносяться до загальної юрисдикції.

Kropyvna K. Separation of jurisdiction of the court of administrative and general jurisdiction in labor disputes

The article deals with the issues of legal regulation of procedural relations, as well as the delimitation of the administrative process from civil-procedural activity on the subjects of consideration of labor disputes. It is emphasized that the problem of distinguishing material public law from private is always an important problem. Not all labor relations fall under the signs of private law, in which the rights, freedoms and interests of individuals are protected, but most of them are regulated by labor legislation, which is based on the legislation regulating private relations. However, there are relations that arise between state bodies and citizens governed by labor law, but their regulation falls within the sphere of public law. Disputes arising from these legal relationships are resolved by the administrative court. Protection of certain labor relations is also carried out with the application of administrative liability, cases concerning this are considered by a court of general jurisdiction.

The author notes that the legislator provided for the protection of the rights and legitimate interests of workers by the competent authorities to apply measures of administrative coercion. After all, being the main method of administrative activity, persuasion is not always a very effective measure to influence the behavior of those who commit illegal acts. In this regard, the state, protecting the inviolability of the regulated labor relations of the person, his right to work and adequate remuneration, the legitimate interests of citizens, their teams, trade unions, the rights and responsibilities of owners of enterprises, institutions and organizations, authorizes employees authorities to apply coercion to those who are not influenced by persuasion and public influence. Administrative coercion is applied on the basis of persuasion, the means of influence of which have already been exhausted. One of the types of measures of administrative coercion used in the consideration of labor disputes in order to protect labor relations is administrative liability. Cases of this jurisdiction are considered by a court of general jurisdiction.

The author defines the criteria for distinguishing between labor disputes, which belong to the competence of the administrative court (considered in administrative proceedings and regulated by the Code of Administrative Procedure of Ukraine) and general jurisdiction (considered in civil proceedings and regulated by the Labor Code).

Key words: administrative process, private law, public law, jurisdiction, administrative responsibility, administrative court.

Література:

1. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.
2. Погребной И.М. Теория права : учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков : Государственное специализированное издательство «Основа», 2003. 128 с.
3. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права : учеб. пособие для студентов юрид. вузов и факультетов, 2-е изд., перераб. Киев : Вентури, 1995. 288 с.
4. Новицкий И.Б. Источники советского гражданского права. Москва : Юр.лит., 1959. 162 с.
5. Прокопенко В.І. Трудове право України : підручник. Харків : Фірма «Консум», 1998. 480 с.
6. Гражданский кодекс (Кодекс Наполеона) 1804 г. URL: http://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/study/studentsbooks/histsources2/igpzio49/ (дата обращения: 12.03.2019).
7. Тихомиров Ю.А. Публичное право : учебник. Москва : БЕК, 1995. 496 с.
8. Кодекс законів про працю України. *Відомості Верховної УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
9. Проект Трудового кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53221 (дата звернення: 12.03.2019).
10. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 року №889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
11. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.
12. Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.
13. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40–41. 42. Ст. 492.
14. Иванов Ю.Ф., Иванова М.В. Трудове право України : навч. посіб. Київ : НАВС, 2015. 320 с.
15. Про пенсійне забезпечення : Закон України 01 січня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 3. Ст. 10.
16. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 49–51. Ст. 376.
17. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
18. Словник української мови. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Словник_української_мови_у_20_томах. (дата звернення: 12.03.2019).

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ РАЙОНІВ ТА СІЛЬРАД В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1920–1930-Х РР.: ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Кузьменко Н. О.,

*провідний науковий співробітник відділу європейського права та міжнародної інтеграції
Інституту законодавства Верховної Ради України
ORCID ID: 0000-0002-8926-498X*

У статті розглянуто правові аспекти соціально-економічного розвитку національних районів та сільрад в Українській РСР у 1920–1930-х рр.

Встановлено, що впродовж 1920–1930-х рр. правова політика щодо соціально-економічного розвитку територій компактного проживання національних меншин УРСР мала різні тенденції та неоднакову інтенсивність реалізації. На етапі утвердження радянської влади сутність національної політики більшовиків переважно зводилась до зрівняння у правах представників різних національностей. При цьому національна рівноправність в УРСР закріплювалася на конституційному рівні та проголошувалася в усіх суспільних сферах: політико-правовій, соціально-економічній та культурно-національній. З'ясовано, що зрівняльний перерозподіл земельних володінь іноземних колоністів на користь українських або російських селян призвів до ліквідації національних волостей та економічного занепаду господарств національних меншин, а також сприяв посиленню еміграційних настроїв у середовищі колоністів та закладав підґрунтя для загострення міжнаціональних стосунків.

Доведено, що започаткована в середині 1920-х рр. політика коренізації, що поширювалася на соціально-економічну сферу, сприяла більш активному залученню національних меншин до виробничої діяльності, поліпшенню їх соціально-економічного становища, підвищенню рівня їхньої політичної активності та культури, подоланню напруги у сфері міжнаціональних відносин. Відмова керівництва СРСР на початку 1930-х рр. від здобутків національної політики 1920-х рр. призвела до зростання незадоволення в середовищі національних меншин та протестних акцій, а також зумовила загострення міжнаціональних відносин в УРСР. Обґрунтовано необхідність урахування соціально-економічних факторів у процесі правового регулювання міжнаціональних відносин.

Ключові слова: національні меншини, національна рівноправність, правові аспекти соціально-економічного розвитку, правове регулювання міжнаціональних відносин.

Постановка проблеми. Суспільно-політичний та національно-культурний поступ кожної держави значною мірою залежить від розвитку її соціально-економічної системи. Адже саме економіка держави закладає фундамент для ґенези політико-правових та соціально-культурних явищ. Водночас інститути права та держави також здійснюють свій безпосередній вплив на розвиток соціально-економічної системи суспільства. Отже, дослідження правового регулювання процесу соціально-економічного зростання суспільства належить до кола найбільш актуальних проблем вітчизняного державо- та правотворення.

Разом із тим для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку України важливим є вивчення як зарубіжного, так і власного досвіду правового регулювання соціально-економічних відносин. Водночас, зважаючи на багатонаціональний склад українського суспільства, особливого значення набуває вивчення історичного досвіду напрацювання та реалізації спеціальної правової політики щодо національних меншин, у тому числі й досвіду правового регулювання соціально-економічного розвитку національних районів та сільрад в Українській РСР у 1920–1930-х рр.

Слід зазначити, що питання історії утворення та діяльності національних районів та сільрад уже певною мірою досліджувалися вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема: О.В. Анто-нюк, О.Ю. Борисьонк, Я.В. Верменич, Г.Г. Єфіменком, Л.І. Рябошапком, І.Б. Усенком, Б.В. Чирком, Л.Д. Якубовою, О.Н. Ярмишом та ін. Водночас проблеми правового регулювання соціально-економічного розвитку національних районів та сільрад у Радянській Україні у 1920–1930-х рр. з'ясовані ще недостатньо та потребують системного наукового осмислення.

Мета статті – аналіз правових аспектів соціально-економічного розвитку національних районів і сільрад в Українській РСР у 1920–1930-х рр.

Виклад основного матеріалу. Радянська Україна, незважаючи на величезні етнополітичні зрушення буремних революційних років, залишалася Батьківщиною для представників десятків народів та народностей. Так, за даними Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 р. загальна чисельність населення Української СРР становила 29 018 187 осіб, з них росіян нараховувалося 2 677 166 (9,23 %), євреїв – 1 574 391 (5,43%), поляків – 476 435 (1,64%), німців – 393 924 (1,36%), молдаван – 257 794 (0,89%), греків – 104 666 (0,36%), болгар – 92 078 (0,32%), білорусів – 75 842 (0,26%), татар – 22 281 (0,08%), чехів – 16 091 (0,06%), циган – 13 578 (0,05%), вірмен – 10 631 (0,04%), інших – 84 450 (0,29%), а загалом – 5 799 327 (19,98%) осіб неукраїнської нації [1, с. 38–41].

Таким чином, національні меншини України становили майже п'яту частину населення всієї республіки. При цьому представники російської та єврейської меншин проживали зазвичай у містах. Натомість переважно сільськими жителями були німці (93,5%), білоруси (94,5%), болгар (96,1%), молдавани та румуни (90,4%), чехи та словаки (90,03%), греки (86,7%) та інші національні меншини, що мешкали компактними групами (колоніями), утворюючи подекуди навіть мононаціональні волості. Так, зокрема, в Україні на початку ХХ ст. нараховувалося 25 так званих «німецьких волостей», в яких німецьке населення було в абсолютній більшості [2, с. 199]. Крім того, існували також волості з домінуючим болгарським, молдавським, грецьким, чеським та іншим населенням.

Слід зазначити, що до революції представники різних національних меншин мали різний правовий статус. Одні народи зазнавали суттєвих суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-національних утисків (наприклад, запровадження так званої «смуги осілости» стосовно єврейського населення, здійснення політики русифікації стосовно українців тощо), а інші отримали певні правові гарантії щодо вільного розвитку своєї національної культури, традиційного способу ведення господарства тощо (зокрема, болгарські, грецькі, німецькі колоністи та ін.). Водночас неоднакові соціально-правові умови буття національних меншин значною мірою визначали різний рівень соціально-економічного розвитку окремих національних спільнот, їх виробничу спеціалізацію, особливості соціальної структури тощо. Все це спонукало радянське партійно-державне керівництво до запровадження нової національної політики, покликаної зрівняти політико-правове та соціально-економічне становище представників різних національних спільнот, що, на думку більшовиків, повинно було би призвести до гармонізації міжнаціональних відносин у радянській державі.

Курс на встановлення соціальної та національної рівності було закріплено на конституційному рівні. Так, у прийнятій у 1919 р. Конституції Української СРР йшлося про намагання рішуче порвати з минулим та знищити разом із поділом суспільства на класи також і національний гніт і національну ворожнечу (ст. 4). Водночас в Основному законі наголошувалося, що УСРР за всіма трудящими, незалежно від їхньої расової і національної приналежності, визнавалися рівні права та гарантувалося недопущення будь-яких привілеїв або переваг на цій підставі, а також будь-яке пригнічення національних меншин або обмеження їхньої рівноправності (ст. 32) [3]. Таким чином, сутність національної політики більшовиків на етапі утвердження радянської влади зводилася переважно до зрівняння у правах представників різних національностей.

Водночас національна рівноправність в Українській СРР проголошувалася в усіх суспільних сферах: політико-правовій, соціально-економічній та культурно-національній. Так, розвиваючи проголошені конституційні положення та намагаючись демонструвати відмінність своєї національної політики від національної політики царського уряду, радянські керманичі на законодавчому рівні закріпили рівноправний статус мов в Україні. Зокрема, 10 березня 1919 р. Народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про відміну державної мови й оголошення всіх мов рівноправними». У постанові, зокрема, зазначалося: «Рахуючись зі скасуванням державної мови як такої і оголошенням усіх місцевих мов рівноправними, нарком освіти надає право населенню на місцях визначати мову, якою повинно провадитися викладання у школах. При цьому повинні бути забезпечені інтереси всіх національних груп України». Разом із тим постановою передбачалося запровадження в усіх навчальних закладах обов'язкового вивчення однієї з місцевих мов. Зокрема, «у школах з викладанням російською мовою повинна вивчатися або українська мова, або польська, або єврейська. У районах, заселених німецькими, чеськими та іншими національностями колоністами – німецька, чеська або інші мови за вибором самих учнів або їхніх батьків» [4, с. 110–111]. Отже, на переконання більшовиків, національна рівність населення в національно-культурній сфері забезпечувалася шляхом формального скасування державної мови, наданням дозволу громадянам на вільний вибір мови навчання та спілкування, а також забезпеченням умов щодо вивчення ними другої мови за власним вибором.

У соціально-економічній сфері, на думку більшовиків, національної рівності досягти було ще простіше. За їхньою логікою, необхідно було лише рівномірно розподілити всі наявні матеріальні ресурси та землю поміж трудовим населенням держави, не звертаючи жодної уваги на будь-яку виробничу спеціалізацію та національні особливості ведення господарства представниками окремих народів.

Разом із тим зрівняльний перерозподіл матеріальних ресурсів та сільськогосподарської землі, здійснений більшовиками під час революції та громадянської війни, не забезпечив міжнаціональної злагоди в радянській державі. Соціальна-економічна сфера й надалі продовжувала залишатися джерелом міжнаціонального напруження та конфліктів. Особливої гостроти набувало земельне питання. Адже перетворення в аграрній сфері докорінно змінили характер земельної власності. Відтепер в Україні було скасовано інститут приватної власності на землю, надра, води та ліси. Уся земля оголошувалася єдиним державним фондом, що перебував у безпосередньому розпорядженні органів влади радянської держави. Водночас законодавством передбачався розподіл усієї сільськогосподарської землі у зрівняльне землекористування.

Більш чітко та системно питання регулювання земельних відносин були визначені у прийнятому 22 листопада 1922 р. Земельному кодексі УСРР. Кодекс закріплював націоналізацію землі та скасування приватної власності на неї, а також забороняв купівлю-продаж та інші угоди, пов'язані з відчуженням землі. Усі громадяни Української СРР, незалежно від статі, віросповідання та національності, отримали право на користування землею для ведення сільського господарства. Водночас право на користування землею могло бути здійснене землекористувачем тільки у складі земельної громади [5].

Втім, зрівняльний перерозподіл землі подекуди призводив до спалахів міжнаціональної ворожечі. Особливо складною виявилася ситуація в місцях компактного проживання деяких меншин (болгар, греків, німців, шведів та ін.), які до революції перебували в більш сприятливих соціально-економічних умовах та мали порівняно вищі норми землеволодіння. Як зазначав згодом голова Центральної комісії національних меншин (далі – ЦКНМ) П. Буценко: «Німці ніколи не ділили своїх господарств, розмір яких в умовах дореволюційного часу завжди становив 65 і 32 дес., а нове покоління забезпечували спеціально закупленими землями на кредитних умовах у держави й через банки, як на терені України, так й інших місцевостях» [6, с. 117–118]. Тепер же, внаслідок запровадженого радянською владою зрівняльного перерозподілу землі, абсолютна більшість господарств іноземних колоністів підпала під суцільне поселище розкуркулювання. «Надлишки» землі, понад встановлену для конкретного регіону середню норму землекористування, відбиралися у земельних громад колоністів на користь сусідніх українських або російських поселень. Так, зокрема, в німецьких колоніях у порівнянні з дореволюційними часами було відібрано в середньому 40–45 відсотків землі, до того ж кращої [2, с. 213–214].

Більш того, на практиці проведення зрівняльного землевпорядкування призводило до значних зловживань. Адже зазвичай у представників національних меншин відбиралися найкращі ділянки, а іноді навіть не «надлишки». Регулярні перерозподіли землі, що здійснювалися не лише землевпорядними комісіями, але й самовільно селянством, вкрай ускладнювали та заплутували поземельні відносини в місцях компактного проживання національних меншин, унеможливлювали нормальний хід польових робіт, дезорганізували сільськогосподарського виробника. Так, за інформацією Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У (далі – ЦБ німсекцій при ЦК КП(б)У) в усіх німецьких колоніях станом на вересень 1923 р. було «не врегульоване земельне питання. <...> У свій час волвиконками відрізували частину землі для російського населення від земель, що оброблялися раніше колоністами. Але це відрізання перейшло в систему у населення. Виникає така картина: колоністи підіймуть восени зяб, а засівають інші. Окремі села, таким чином, лишилися майже всієї придатної землі. Правильний засівобіг порушується. Свавільля перейшло всякі межі» [7, с. 42–43].

Слід зазначити, що німецькі колоністи переважно застосовували машинний спосіб обробітку землі, а тому зменшення земельної норми завдавало істотної шкоди самому методу ведення господарства, який втрачав тепер свою економічну доцільність. Разом із тим зрівняльний перерозподіл землі призвів до ліквідації спеціальних громадських земельних фондів національних меншин, які раніше використовувалися колоністами як пасовища та слугували резервом для забезпечення нових членів громади. Водночас ліквідація пасовищ призвела до занепаду досить розвинутої раніше в поселеннях іноземних колоністів тваринницької галузі. Крім того, занепаду зазнали також досить розвинуті в дореволюційні часи садівництво, виноградарство та огородництво. Адже необхідність сплачувати продподаток переважно зерновими культурами, який до того ж встановлювався не від фактично засіяної площі, а від всієї виділеної селянському господарству землі, змушувала іноземних колоністів докорінно змінювати свою господарчу діяльність шляхом скорочення земель під паром, пасовищами, технічним культурами, садами, виноградниками тощо. Характерно також, що розмір продподатку для представників національних меншин зазвичай встановлювався значно більший, ніж у сусідніх українських та російських селах [2, с. 178].

Все це призводило до значного погіршення матеріального становища та стрімкого зубожіння переважної частини іноземних колоністів, що мало для них катастрофічні наслідки під час голоду 1921–1923 рр., внаслідок якого німецькі колонії вперше за всю історію існування в Україні зазнали

смертності від недоїдання. Адже раніше німецькі колоністи завдяки своїй громадянській солідарності завжди пом'якшували для себе наслідки найбільш неврожайних років та не допускали смертності односельців від голоду. Тепер, в умовах радянської дійсності, в деяких районах півдня України внаслідок голоду загинуло понад 10% від усього проживаючого там німецького населення [2, с. 198].

Разом із тим значно ускладнила соціально-економічну ситуацію в місцях компактного проживання національних меншин реалізація адміністративно-територіальної реформи 1923 р., внаслідок якої в республіці було ліквідовано всі колишні волості та повіти, а натомість утворено райони та округи. Реформа здійснювалася за чітко визначеними кількісними критеріями та зазвичай без належного врахування історичних, національних та економічних особливостей життя місцевого населення. Так, аналізуючи ситуацію, яка склалася внаслідок цієї реформи, ЦБ німсекцій при ЦК КП(б) У зазначало, що «необхідно відмітити надзвичайно націоналістичну тенденцію проведення районування в Україні. Колишні німецькі волості розчленовуються на декілька частин, незважаючи на те, що вони становлять певне економічне ціле. Такі заходи, безумовно, не сприяють розв'язанню національного питання. Колоністи ще більше відособлюються, та недовіра до радвлади зростає» [7, с. 42–43].

Слід зазначити, що реалізація цієї реформи порушила традиційні зв'язки між громадами національних меншин, що раніше переважно об'єднувалися в моноетнічні волості, в межах яких функціонувала досить розвинута сфера громадського життя. Зокрема, в національних волостях на кошти громади утримувалися національні навчальні заклади, сирітські будинки, лікарні, будинки для інвалідів та пристарілих, пожежні дружини, функціонували каси взаємодопомоги тощо. Внаслідок адміністративно-територіальної реформи ці відносно однорідні за національною ознакою волості були роздроблені, а їхні населені пункти ввійшли до складу районів, у яких нацменшини становили вже меншість населення. Все це негативно вплинуло на соціально-економічне та національно-культурне становище національних меншин.

У результаті цієї реформи, а також господарського занепаду, зумовленого зрівняльним перерозподілом сільськогосподарської землі та іншими факторами, в середовищі національних меншин значного поширення набув еміграційний рух. Так, у доповідній записці ЦКНМ зазначалося, що «З 1922 по 1924 р. спостерігалось серед німців-колоністів України велике прагнення до еміграції в Америку (Канаду). Загальне число тих, що емігрували, досягло 8 000, не рахуючи дітей; заяв же про бажання емігрувати було біля 20 000» [8, арк. 118]. Значного поширення еміграційний рух набув також у середовищі єврейського населення, грецького та ін.

Усвідомивши негативні наслідки впливу адміністративно-територіальної реформи та зрівняльного перерозподілу матеріальних ресурсів і сільськогосподарської землі на сферу гармонізації міжнаціональних стосунків у державі, а також зрозумівши необхідність урахування особливостей виробничої спеціалізації та традиційного способу ведення господарства представниками окремих національних меншин, радянські партійно-державні керівники змінили власну тактику та стратегію реалізації національної політики.

Насамперед зміни стосувалися адміністративно-територіальної організації органів влади в місцях компактного проживання національних меншин. Так, одним із дієвих засобів протидії еміграційним настроям представників національних меншин партійно-державне керівництво вбачало створення національних районів та сільрад.

Слід зазначити, що на початковому етапі виділення національних районів та сільрад здійснювалося не системно та на підставі індивідуальних правових актів. Так, уже 11 червня 1924 р. було прийнято постанову ВУЦВК та РНК УСРР «Про виділ районів Катеринославщини з переважаючою німецькою людністю», відповідно до якої передбачалося встановити нові адміністративні межі деяких районів Катеринославщини з тим, щоб розмежувати місця компактного проживання російської та німецької меншин. У результаті цього в межах Бердянської округи було сформовано Молочанський (Гольдштадський) район, у складі колишніх Богданівської та Молочанської волостей, з переважаним німецьким населенням. Крім того, в межах Мелітопольської округи було виокремлено Пришибський район, у складі колишньої однойменної німецької волості [9].

Правову основу процесу формування національних адміністративно-територіальних одиниць було закладено постановою РНК УСРР від 29 серпня 1924 року «Про виділення національних районів і рад». Водночас у жовтні 1924 р. III сесія ВУЦВК VIII скликання затвердила «Положення про сільські ради», в якому передбачалося формування (з дозволу губвиконкому) національних сільрад з кількістю населення, меншою за 1 тис. осіб [10]. Згодом, IV сесія ВУЦВК VIII скликання (15–19 лютого 1925 р.), обговоривши доповідь Центральної адміністративно-територіальної комісії «Про низове районування», ухвалила постанову, в якій на законодавчому рівні було знижено норму кількості населення, необхідної для створення національних адміністративно-територіальних одиниць, у порівнянні зі звичайними районами та сільрадами. Так, для утворення національних сільрад нормативні показники знижувалися з 1000 жителів до 500, а для національних районів – з 25 000 жите-

лів до 10 000 [11]. Заходи ВУЦВК та ЦКНМ щодо створення національних адміністративно-територіальних одиниць були схвалені IX Всеукраїнським з'їздом рад (3–10 травня 1925 р.) [12].

Формування нормативно-правової бази процесу виділення національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні позитивно вплинуло на розгортання мережі національних районів та сільрад. Так, якщо станом на 1 квітня 1925 р. національних сільських рад в Українській СРР нараховувалося: німецьких – 98, грецьких – 26, болгарських – 25, єврейських – 19, польських – 15, чеських – 5, білоруських – 1, то вже на 1 жовтня 1926 р. було створено російських сільрад – 312, німецьких – 222, польських – 119, молдавських – 52, грецьких – 28, білоруських – 12 [13, с. 35]. Так само інтенсивно відбувалося й утворення національних районів. Зокрема, лише впродовж 1924–1926 рр. було створено п'ять німецьких, два болгарські, один польський райони. Загалом, станом на 1931 р. у складі Української СРР перебували Молдавська АСРР, 25 національних районів (8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких та 1 польський) та близько 1000 національних сільрад [14, с. 41–58]. Водночас унаслідок проведеного в другій половині 1920-х рр. виділення національних адміністративно-територіальних одиниць значна кількість представників національних меншин стала проживати саме в межах національних районів та сільрад, зокрема: греків – 95,5%, болгар – 74,9%, чехів – 69,6%, німців – 58,5%, поляків – 49,8%, росіян – 31,8%, євреїв – 25%, молдаван – 18,3% [7, с. 101]. Таким чином, у другій половині 1920-х рр. була сформована організаційно-правова база, що забезпечила можливість утворення та діяльності в Українській СРР національних адміністративно-територіальних одиниць.

Разом із тим з метою запобігання негативних наслідків зрівняльного розподілу сільськогосподарських земель у місцях компактного проживання національних меншин керівництво УСРР України ухвалило низку важливих нормативно-правових актів. Так, у червні 1924 р. ВУЦВК прийняв спеціальну постанову, якою для німецьких колоній запроваджувалися нові підвищені норми землеволодіння. Щоправда, закріплення землі за спеціальними нормами передбачалося лише для товариств неможливих господарств колоністів та, очевидно, мало на меті посилення колективізації.

3 лютого 1926 р. ВУЦВК затвердив нову постанову «Про землекористування німецьких колоній». Відповідно до цієї постанови всі німецькі колонії, в залежності від розміру землекористування, були поділені на три категорії: до першої відносились колонії, фактичне землекористування яких за останні роки не зменшувалося; до другої – колонії, фактичне землекористування яких було зменшене, але середній розмір на двір залишився вищим 16-ти десятин; до третьої – колонії, розмір землекористування яких був зменшений, і середній розмір площі, що залишилася, був менший 16-ти десятин на двір. Постановою передбачалося, що землевпорядкуванню підлягають лише колонії, зараховані до третьої категорії. Прирізка землі проводилася в основному за рахунок місцевих колонізаційних фондів.

Слід зазначити, що переселення представників національних меншин здійснювалося переважно на вільні колонізаційні фонди, які знаходились у межах відповідних національних районів. Водночас ЦКНМ вважала «неприпустимим як у політичному відношенні, так і в справі практичної роботи» переселення до національних районів представників інших національностей у «таких розмірах, що це змінює національний характер цих районів» [7, с. 111]. Позицію ЦКНМ щодо переселення до національних районів було в цілому підтримано президією ВУЦВК. У відповідній постанові вказувалося: «Землями колфонду в національних адміністративних районах – задовольняти протягом 1926/27 операційного року насамперед переселенців та розселенців відповідної національності» [15, арк. 224].

Разом із тим у листі до Всеукраїнського переселенського комітету від 7 лютого 1927 р. ЦКНМ рекомендувала, що «при організації переселення необхідно врахувати побутові особливості окремих національних селянських груп населення, їхні особливі форми ведення господарства, як у місцях формування переселенських груп, так і при влаштуванні їх на переселенських фондах. Відсутність такого врахування призводить до розпорошення окремих національних груп, неможливості, з огляду на це, організувати в місцях вселення адміністративне та культурне обслуговування рідною мовою (національні ради, школи, політико-просвітні установи тощо); разом із тим утворення земельних громад з наявністю різних національностей з різними мовами та господарсько-побутовим укладом неухильно затримує розвиток суспільно-господарської ініціативи та взаємодопомоги у переселенців, що так необхідно під час улаштування їхніх господарств». Водночас у документі вказувалося, що «переселення окремих національних груп повинно йти в ті райони, де вже мешкають однонаціональні групи бо, таким чином, у значній мірі можна подолати боязкість переселенців опинитися в зовсім чужих їм умовах» [16, с. 69].

Реалізація вищезазначених нормативно-правових актів позитивно вплинула на забезпеченість сільськогосподарською землею представників національних меншин. Так, зокрема, за даними Наркомзему, в районах компактного проживання німецького населення на 1 січня 1929 р. було прове-

дено землевпорядкування на площі в 224 449 га, що охоплювало 236 земельних товариств, до яких входило 17 075 дворів [17, арк. 1]. Поряд із німецьким населенням колонізаційні фонди у відповідних національних районах відводилися також полякам, чехам та переселенцям інших національностей [16, с. 71].

Разом із тим проведення землевпорядкування в місцях компактного проживання національних меншин сприяло більш активному залученню іноземних колоністів до виробничої діяльності, подоланню напруги у сфері міжнаціональних відносин (насамперед з українцями та росіянами), поліпшенню їхнього соціально-економічного становища. Так, в умовах непу у місцях компактного проживання національних меншин дістали широкого розвитку всі види сільськогосподарської кооперації – машинно-тракторні, тваринницькі, молочні, насінневі, хмелярські, виноградарські, меліоративні товариства тощо. Зокрема, до кінця 1920-х рр. у сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини німецьких господарств України, а всіма видами кооперації, включаючи споживчу, охоплювалося понад 80% господарств [2, с. 217].

Втім, із розгортанням політики колективізації змінилося ставлення партійно-державного керівництва до задоволення соціально-економічних та культурно-національних потреб національних меншин. Адже спротив, який чинили примусовій колективізації представники порівняно заможного селянства національних меншин, був чи не найбільший. Тому радянські керівники повернулися до застосування репресивних засобів стосовно представників національних меншин. У нових умовах колективної власності на засоби виробництва і землю проблема землевпорядкування індивідуальних господарств іноземних колоністів перестала бути актуальною. Уся земля та власність заможних представників національних меншин, так званих «куркулів», а також власність кооперативних товариств національних меншин переходила в управління новостворених колгоспів, що повністю контролювалися органами державної влади. Все це призвело до значного зростання незадоволення представників національних меншин діями радянської влади та протестних акцій. У кінцевому підсумку політика колективізації та розкуркулення призвела не лише до загострення міжнаціональних відносин у республіці, але й стала причиною найбільшої трагедії в історії народів України – голодомору.

Висновки. Отже, впродовж 1920–1930-х рр. правова політика щодо соціально-економічного розвитку територій компактного проживання національних меншин Української РСР мала різні тенденції та неоднакову інтенсивність реалізації. На етапі утвердження радянської влади сутність національної політики більшовиків переважно зводилась до зрівняння у правах представників різних національностей. При цьому національна рівноправність в Українській СРР закріплювалася на конституційному рівні та проголошувалася в усіх суспільних сферах: політико-правовій, соціально-економічній та культурно-національній. Втім, зрівняльний перерозподіл земельних володінь іноземних колоністів на користь українських або російських селян призвів до ліквідації національних волостей та економічного занепаду господарств національних меншин, а також сприяв посиленню еміграційних настроїв у середовищі колоністів і закладав підґрунтя для загострення міжнаціональних стосунків. Отже, напрацювання відповідної нормативно-правової бази для формування національних районів і сільрад, проведення раціонального землевпорядкування в місцях компактного проживання національних меншин, створення національних навчальних і культурних закладів стало нагальною потребою та було історично прогресивним кроком радянського уряду. Започаткована у середині 1920-х рр. нова національна політика коренізації сприяла більш активному залученню національних меншин до виробничої діяльності, поліпшенню їхнього соціально-економічного становища, підвищенню рівня їхньої політичної активності та культури, подоланню напруги у сфері міжнаціональних відносин. Разом із тим відмова партійно-державного керівництва на початку 1930-х рр. від здобутків національної політики 1920-х рр. призвела до зростання незадоволення в середовищі національних меншин та протестів, а також зумовила загострення міжнаціональних відносин в Українській РСР.

Kuzmenko N. Problems of socio-economic development of national districts and village councils in the Ukrainian SSR in 1920–1930 s: legal aspects

The article considers the legal aspects of socio-economic development of national districts and village councils in the Ukrainian SSR in the 1920 s and 1930 s.

It is established that during the 1920 s and 1930 s the legal policy on the socio-economic development of the territories of compact residence of the national minorities of the USSR had different tendencies and different intensity of implementation. At the stage of the establishment of Soviet power, the essence of the national policy of the Bolsheviks was mainly to equalize the rights of representatives of different nationalities. At the same time, national equality in the USSR was enshrined at the constitutional level and proclaimed in all social spheres: political and legal, socio-economic and cultural-national. It was found

that the equal redistribution of landholdings of foreign colonists in favour of Ukrainian or Russian peasants led to the liquidation of national parishes and economic decline of national minorities, as well as increased emigration among colonists and laid the groundwork for worsening interethnic relations.

It is proved that the policy of indigenization initiated in the mid-1920 s, which extended to the socio-economic sphere, contributed to the more active involvement of national minorities in productive activities, improving their socio-economic situation, increasing their political activity and culture, overcoming tensions. Sphere of interethnic relations. The refusal of the Soviet leadership in the early 1930 s from the achievements of the national policy of the 1920 s led to growing dissatisfaction among national minorities and protests, as well as aggravated interethnic relations in the USSR. The necessity of taking into account socio-economic factors in the process of legal regulation of interethnic relations is substantiated.

Key words: national minorities, national equality, legal aspects of socio-economic development, legal regulation of interethnic relations.

Література:

1. Чорний С.М. Національний склад населення України в XX сторіччі : Довідник. Київ, 2001. 86 с.
2. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. Київ, 1995. 272 с.
3. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ УРСР)*. 1919. № 19. Ст. 204.
4. До історії міжнаціональних процесів в Україні. Документи та матеріали. *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 109–118.
5. Земельний кодекс УСРР. *ЗУ УРСР*. 1922. № 51. Ст. 750.
6. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). Київ, 1994. 182 с.
7. Німці в Україні. 20-30-ті роки XX ст. Збірник документів державних архівів України / упор. Л.В. Яковлева та ін. Київ, 1994. 242 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 1. Оп. 3. Спр. 2504.
9. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про виділ районів Катеринославщини з переважаючою німецькою людністю». *ЗУ УРСР*. 1924. № 13. Ст. 130.
10. Постанова ВУЦВК «Положення про сільські ради». *ЗУ УРСР*. 1924. № 46. Ст. 279.
11. Постанова ВУЦВК «Про низове районування». *ЗУ УРСР*. 1925. № 13–14. Ст. 99.
12. *Вісті ВУЦВК*. 1925. 7 травня.
13. Проблема районування на Україні / под ред. А.И. Буценка. Харьков, 1926. 61 с.
14. Національні меншини в Україні. 1920-1930-ті роки : Історико-картографічний атлас / упоряд.: М.І. Панчук, О.П. Ковальчук, Б.В. Чирко Київ, 1995. 104 с.
15. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 7. Спр. 1176.
16. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки XX століття). Київ, 1995. 215 с.
17. ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 167.

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА КЕРУВАННЯ ТРАНСПОРТНИМ ЗАСОБОМ У СТАНІ СП'ЯНІННЯ

Мисливий В. А.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри публічного права*

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ORCID ID: 0000-0001-8950-4237

Стаття присвячена питанням протидії кримінальним правопорушенням, пов'язаним із порушеннями правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту, передбаченими статтею 286 Кримінального кодексу України. При цьому основна увага приділяється діянням, учиненим особами, які перебували в стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння.

На основі вивчення й аналізу сучасної вітчизняної судової практики з'ясовано наявність суперечностей у вироках судів різних інстанцій, у яких надається протилежна кримінально-правова оцінка в складі кримінального правопорушення, передбаченого статтею 286 КК України, такий обставині, як керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння. Сутність такої оцінки, як показує певна частина вироків, полягає в тому, що окремі суди не вважають стан сп'яніння особи, яка керує транспортним засобом, ознакою об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення, а відтак не вбачають його однією з причин, яка є детермінуючим фактором указаних кримінальних правопорушень.

У статті надається критичний аналіз указанного підходу в судовій практиці й наводяться аргументи щодо його необґрунтованості, оскільки керування транспортним засобом у стані сп'яніння як причина аварійності на транспорті вважається загальновизнаною на світовому рівні.

Водночас з метою уникнення суперечностей у судовій практиці та підвищення ефективності впливу кримінально-правових засобів у протидії вказаним кримінальним правопорушенням пропонується передбачити в статті 286 КК України таку кваліфікуючу ознаку, як учинення цього кримінального правопорушення особою в стані сп'яніння.

Ключові слова: безпека дорожнього руху та експлуатації транспорту, стан і ступінь сп'яніння особи, кримінальна відповідальність.

*Non est culpa vini, sed culpa bibentis (лат.) –
Винувато не вино, а винуват п'ючий.*

Постановка проблеми. На початку ери автомобілізації, у 20-х роках ХХ століття, відомі сатирики І. Ільф і Є. Петров з гумором писали, що на просторах нашої країни звичайний автомобіль, призначений, на думку пішоходів, для мирного перевезення людей і вантажів, прийняв грізні обриси братовбивчого снаряду, який виводить з ладу цілі шеренги членів профспілок і їхніх сімей [1, с. 5]. Сьогодні, через століття, уже без жартів можна стверджувати, що автомобіль перетворився на зброю масового ураження, адже, за даними ООН, у світі щорічно в дорожньо-транспортних пригодах (далі – ДТП) гине понад 1 млн 350 тис людей, ще 50 млн отримують в аваріях каліцтво, а видатки на догляд за потерпілими, за підрахунками експертів, становлять 425 млрд. євро на рік.

Безпека дорожнього руху стала планетарною проблемою, а аварійність – загрозою цивілізації. При тому що Україна має один із найнижчих показників із кількості автомобілів на тисячу населення, рівень смертності і травматизму внаслідок ДТП є одним із найвищих у Європі, на чому наголошують експерти ВООЗ, Світового банку й інших міжнародних інституцій. Протягом 2011–2019 років в Україні зареєстровано близько 224 тис. ДТП з постраждалими, у яких загинуло 37,0 тис. і травмовано 308,7 тис. осіб. За розрахунками експертів Світового банку, соціально-економічні втрати України від дорожньо-транспортного травматизму оцінюються в 4,5 млрд. доларів США на рік, що становить приблизно 3,4 відсотка валового внутрішнього продукту [2].

Наприкінці ХХ століття засади кримінально-правових, кримінологічних і криміналістичних проблем протидії злочинам у сфері дорожнього руху розробляли радянські вчені: М.С. Алексєєв,

В.П. Бахін, Б.Є. Боровський, М.Г. Богатирьов, А.В. Галахова, В.К. Глистін, Г.А. Домахін, В.І. Жульов, Б.Л. Зотов, В.Є. Квашиш, К.В. Кичигіна, І.В. Каретников, Д.С. Ковальов, А.П. Копейченко, О.І. Коробеев, О.Б. Курінов, А.С. Кузьміна, В.В. Лук'янов, І.Х. Максотов, І.Г. Маландін, О.І. Чучаєв і багато інших науковців.

У вітчизняних дослідженнях зазначена проблематика розглядалася в працях таких науковців, як С.В. Бабанін, В.І. Борисов, С.В. Гизимчук, Т.О. Гуржій, В.С. Гуславський, В.В. Доненко, В.А. Звіряка, В.В. Ємельяненко, В.І. Касинюк, В.К. Колпаков, Я.В. Матвійчук, В.А. Мисливий, З.І. Митрохіна, Г.М. Надгорний, С.І. Новіков, О.М. Опальченко, В.І. Осадчий, А.М. Піддубна, К.О. Полтава, М.С. Романов, В.К. Стринжа, Ш.Ш. Ярамиш'ян та інших дослідники.

При цьому головним чинником, що детермінує вказані делікти, кримінально-правова й кримінологічна доктрини визнавали людський фактор, а одним із його найбільш небезпечних проявів – керування транспортним засобом у стані сп'яніння, що також підтверджено в багатьох дослідженнях з різних галузей знань.

Керування транспортними засобами в стані сп'яніння визнається на державному рівні однією з домінуючих причин ДТП. У Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року зазначалося, що, за результатами проведення аналізу наявних даних та аналітичного звіту Світового банку, в Україні більшість ДТП з тяжкими наслідками виникає, зокрема, через керування транспортними засобами в стані алкогольного сп'яніння, а також недосконалість порядку здійснення контролю за виконанням законодавства в частині дотримання правил дорожнього руху, особливо щодо осіб, які керують транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння [2].

Проте, незважаючи на небезпечність цього криміногенного фактору, останнім часом у судовій практиці спостерігається тенденція, яка показує, що керування транспортним засобом у стані сп'яніння взагалі не визнається ознакою складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 Кримінального кодексу України (далі – КК), а також не вважається причиною вказаних кримінальних правопорушень. Така ситуація вимагає теоретичного осмислення та критичного аналізу.

Отже, **метою статті** є з'ясування питання кримінально-правової оцінки, місця та значення керування транспортним засобом особою в стані сп'яніння при вчиненні кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (ст. 286 КК), а також надання на цій основі відповідних теоретичних і прикладних рекомендацій.

Виклад основного матеріалу. Пияцтво за кермом визнається «інтернаціональною» причиною вчинення кримінальних правопорушень проти безпеки дорожнього руху, а еволюція автомобільного транспорту в нашій країні виробила відомий постулат, що «п'яний за кермом – це злочинець». Проте, незважаючи на те що керування транспортом у стані сп'яніння заборонено на всіх рівнях правового регулювання, кількість таких порушень не зменшується. Керування транспортним засобом у стані сп'яніння залишається традиційною причиною, що породжує кримінальні правопорушення проти безпеки дорожнього руху, трагічні наслідки яких добре відомі [3, с. 83–85]. Зокрема, указані кримінальні правопорушення проти безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту в стані алкогольного сп'яніння при керуванні транспортними засобами вчиняє 23% винних водіїв [4, с. 277]. Майже аналогічні показники наводяться фахівцями країн ЄС, за даними яких алкоголь принаймні у 20% усіх ДТП є «головним причинним фактором» [5].

Аналіз вітчизняного кримінального законодавства показує, що в 1968 році ст. 215-1 КК УРСР 1960 року вперше передбачено кримінальну відповідальність за керування автотранспортним чи міським електротранспортним засобом, трактором або іншою самохідною машиною в стані сп'яніння особою, яка позбавляє прав водія за таке порушення або керування зазначеним транспортним засобом у стані сп'яніння особою, що не мала прав водія, до якої протягом року було застосовано захід адміністративного стягнення за таке порушення. Санкція за цей злочин передбачала виправні роботи чи позбавлення волі на строк до одного року або штраф [6]. Водночас інша норма – ст. 215² «Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів» – цього Кодексу хоча й не містила прямої вказівки на стан сп'яніння особи, допущеної до керування транспортним засобом, але судова практика вважала таке діяння грубим порушенням правил безпеки експлуатації транспорту й визнавала його злочинним.

У зв'язку з антиалкогольною кампанією на теренах СРСР, згідно з Указом Верховної Ради УРСР «Про заходи щодо посилення боротьби проти п'янства та алкоголізму, викорінення самогоноваріння» від 20 травня 1985 року, Президія Верховної Ради УРСР Указом від 1 серпня 1985 року доповнила КК України 1960 року ст. 215-4, у якій виокремила відповідальність за допуск до керування транспортними засобами водіїв, які перебувають у стані сп'яніння, учинений особою, відповідальною за технічний стан або експлуатацію транспортних засобів, якщо це спричинило наслідки, зазначені у ст. 215 цього Кодексу [7]. Разом із цим у 1991 році ст. 215-1 КК УРСР 1960 року скасовано [8].

Чинний КК України 2001 року в Особливій частині термін «сп'яніння» у сфері безпеки на транспорті вживає лише у двох складах кримінальних правопорушень, а саме: у ст. 276-1 «Здійснення

професійної діяльності членом екіпажу або обслуговування повітряного руху диспетчером управління повітряним рухом (диспетчером служби руху) у стані алкогольного сп'яніння або під впливом наркотичних чи психотропних речовин», а також у ст. 287 «Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації», що передбачає допуск до керування транспортним засобом особи, яка перебуває в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння.

Водночас вагоме значення в забезпеченні дорожнього руху має стаття 286 КК України, що передбачає відповідальність за порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами. І хоча бланкетна диспозиція норм цієї статті не містить терміна «сп'яніння», вона базується на законодавчих та інших нормативних актах, які безпосередньо передбачають заборону керування транспортними засобами в стані сп'яніння.

При цьому передусім ідеться про Закон України «Про дорожній рух», положення якого мають застосовуватися при кримінально-правовій оцінці кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК. Зокрема, абз. 5 ч. 2 ст. 16 Закону передбачає, що водії зобов'язані не допускати випадків керування транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їхню увагу та швидкість реакції, а також не передавати керування транспортним засобом особі, яка перебуває в такому стані або під впливом таких препаратів [9].

Натомість, як показує судова практика, цього органи досудового розслідування й суди майже не дотримуються, адже з вивчених нами 539 вироків лише у 2,5% випадків наявні посилання на цей закон, що очевидно знижує роль і значення галузевого законодавства в кримінально-правовій оцінці вказаних діянь. Аналогічні заборони містять Правила дорожнього руху (далі – ПДР) [10], правила експлуатації транспорту й інші галузеві нормативні акти, що стосуються окремих видів транспорту (наприклад, міського електричного), або взагалі вимог до експлуатації спеціальних транспортних засобів (будівельних, сільськогосподарських, комунальних тощо), чи правил технічної експлуатації транспортних засобів на окремих підприємствах тощо.

Отже, вважаємо, що під час кваліфікації кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК України, з урахуванням чинної системи правового регулювання дорожнього руху та його безпеки повинні застосовуватися положення як законодавчих, так й інших нормативних актів відповідно до їх юридичного рівня, конкретизуючи ті чи інші вимоги у сфері безпеки руху та експлуатації транспорту щодо порушень, які вчиняють особи, які керують транспортними засобами.

У цьому вбачається цілком логічний взаємозв'язок кримінально-правових та адміністративно-правових норм, адже аналіз вироків показує, що суди завжди використовують приписи останніх. У контексті предмета розгляду найбільш уживаним є пп. «а» п. 2.9 ПДР: «Водієві забороняється: керувати транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції». Аналіз практики застосування ст. 286 КК показує, що суди під час кваліфікації діянь, передбачених цією статтею, завжди посилаються на вказаний припис, що порушується суб'єктами цього кримінального правопорушення.

Узагальнення судової практики свідчить, що загалом органи досудового розслідування й суди дають належну оцінку всім порушенням ПДР, учиненим обвинуваченим, зокрема керуванню транспортним засобом у стані сп'яніння. При цьому протиправна поведінка водія, який перебуває в стані сп'яніння під час дорожнього руху, у разі вчинення ним цих кримінальних правопорушень отримує негативну кримінально-правову оцінку правоохоронних органів і суду. Суди у вирокх відзначають, що пп. «а» п. 2.9 ПДР забороняє водієві керувати транспортними засобами в стані алкогольного сп'яніння, а отже, є обставиною, що входить до об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК України, є причиною цього кримінального правопорушення та обставиною, що обтяжує покарання.

Проте у вирокх окремих судів зустрічаються випадки, коли вчинення кримінальних порушень правил безпеки дорожнього руху водіями в стані сп'яніння отримують іншу правову оцінку, що вимагає з'ясування її обґрунтованості.

Зокрема, Судова палата у кримінальних справах Верховного Суду України, розглядаючи діяння водія, який у стані сп'яніння виїхав на смугу зустрічного руху, де скоїв зіткнення із зустрічним скутером, що потягло смерть водія й пасажирів скутера, визначила, що стан алкогольного сп'яніння, у якому підсудний керував транспортним засобом, характеризував лише його певний психофізичний (фізіологічний) стан, який сприяв порушенню ним інших норм правил безпеки дорожнього руху, проте саме порушення пп. «а» п. 2.9 ПДР не було безпосередньою причиною настання суспільно небезпечних наслідків, а отже, у причинному зв'язку з наслідками, що настали, воно не знаходилося.

Суд також указав, що зазначене порушення водієм правил безпеки дорожнього руху до ознак об'єктивної сторони кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, не належить. Хоча парадоксально, що водночас Судова палата погодилася з тим, що визнання вчинення підсуд-

ним кримінального правопорушення в стані алкогольного сп'яніння як обтяжуючої покарання обставини є обґрунтованим [11].

В іншому випадку Колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду в Постанові від 26 квітня 2018 року вказала, що «керування транспортним засобом у стані сп'яніння належить до характеристики стану свідомості та волі суб'єкта кримінального правопорушення, тобто до внутрішніх характеристик складу кримінального правопорушення, а тому вважати її ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є недопустимим» [12]. Отже, наведені судові рішення вказують на позицію із цього питання вищих судових інстанцій, яка отримує прецедентне значення в рішеннях апеляційних і місцевих судів, адже загалом наше вибіркове дослідження показує, що аналогічні висновки мають місце в 3% судових рішень.

Разом із цим, реагуючи на зазначену кримінально-правову проблему неоднакової судової практики, Верховний Суд обґрунтовано виніс її на розгляд Великої палати. Одним із питань, поставленим на розв'язання суду, було таке, чи є вчинення кримінального правопорушення в стані алкогольного сп'яніння ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК.

Проаналізувавши судову практику, Велика Палата погодилася з тим, що суди обґрунтовано визнають доведеним, що стан алкогольного сп'яніння, у якому засуджений керував транспортним засобом, характеризував лише його певний психофізичний (фізіологічний) стан, який сприяв порушенню ним інших норм правил безпеки дорожнього руху, проте саме порушення пп. «а» п. 2.9 ПДР не було безпосередньою причиною настання суспільно небезпечних наслідків, а отже, причинового зв'язку з наслідками, що настали, воно не має. Підстав для відступу від такого висновку Велика Палата не вбачає [13].

З таким категоричним висновком вищої судової інстанції важко погодитися з таких міркувань.

Указана правова позиція Верховного Суду не позбавляє необхідності відповіді на питання, чому, на відміну від панівного в судовій практиці підходу до оцінки вчинення цих кримінальних правопорушень у стані сп'яніння, вища судова інстанція вважає можливим не визнавати його об'єктивним проявом указаних кримінальних правопорушень і їх детермінантами? На наш погляд, проблемність питання постає в тому, що іноді теорія кримінального права і кримінологічна наука, обравши певні доктринальні постулати, які тривалий час беззастережно сприймаються судовою практикою, не отримують подальшого дослідження, а відтак стають уразливими, піддаються сумніву, а подекуди й спростуванню.

Дійсно, якщо гіпотетично не сприймати стан сп'яніння винного при керуванні транспортним засобом як зовнішній прояв цього складу кримінального правопорушення, то можна стверджувати, що такий стан не є ознакою його об'єктивної сторони, а відтак і не може бути причиною цього кримінального правопорушення. Проте вважаємо, що такий підхід є необґрунтованим, оскільки він демонструє безпідставне розмежування об'єктивних і суб'єктивних ознак складу кримінального правопорушення. Іншими словами, учинення кримінального правопорушення завжди характеризується єдністю зовнішнього прояву кримінальної поведінки зі свідомістю, волею та психофізіологічним станом суб'єкта.

На наше переконання, стан сп'яніння безпосередньо впливає на зовнішню поведінку особи, яка керує транспортним засобом, що виявляється в неправильному сприйнятті дорожньої обстановки, дорожньої розмітки, знаків і сигналів, порушенні координації рухів водія, збільшенні числа зайвих і помилкових його дій, зниженні швидкості й послідовності виконання операцій з керування транспортним засобом, зниженні уваги і швидкості реакції на небезпеку, що закономірно призводить до створення аварійної обстановки й настання суспільно небезпечних наслідків.

Отже, спроба зарахування керування транспортним засобом у стані сп'яніння лише до ознак суб'єкта цього кримінального правопорушення, зокрема лише до його стану, на наш погляд, є необґрунтованою, оскільки вказане порушення стосується як об'єктивної, так і суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 286 КК. Тому керування транспортним засобом у стані сп'яніння має розглядатися як ознака, що водночас характеризує як об'єктивну, так і суб'єктивну сторону цього кримінального правопорушення.

Разом із цим вважаємо, що органи досудового розслідування та суди не завжди приділяють належну увагу з'ясуванню обставин, що характеризують стан сп'яніння та його вплив на вчинення дорожньо-транспортного кримінального правопорушення. При цьому йдеться не лише про встановлення часу, місця, видів і кількості алкогольних напоїв чи наркотичних засобів, що вживав обвинувачений, а також аналіз результатів освідчення на стан сп'яніння, а й про необхідність відображення в матеріалах кримінального провадження власної оцінки суб'єктом кримінального правопорушення впливу стану сп'яніння на факт керування ним транспортним засобом і допущені порушення норм безпеки.

Проблема постає й у площині встановлення причинного зв'язку між станом сп'яніння як одним із порушень ПДР і наслідками, передбаченими ст. 286 КК. На наше переконання, правозастосовна практика в кожному кримінальному провадженні має встановлювати й доводити не лише факт керування обвинуваченим транспортним засобом у стані сп'яніння, а й з'ясовувати його реальний вплив на об'єктивні та суб'єктивні ознаки складу кримінального правопорушення як такого, що зумовив порушення відповідних правил безпеки дорожнього руху та настання суспільно небезпечних наслідків.

У цьому контексті, на наш погляд, залишаються недослідженими деякі питання, що мають значення для вирішення цієї проблеми.

Так, Конвенція про дорожній рух (Відень, 1968 рік) [14], консолідована з Європейською угодою (1971 рік), яка її доповнює, передбачає і п. 6 ст. 8, що в національному законодавстві мають бути передбачені спеціальні положення, які стосуються керування під впливом алкоголю, а також допустимий законом рівень алкоголю в крові, а у відповідних випадках – у видихаємому повітрі, перевищення якого є несумісним із керуванням транспортним засобом. У всіх випадках максимальний рівень умісту алкоголю в крові, відповідно до національного законодавства, не повинен перевищувати 0,50 г чистого алкоголю на літр крові або 0,25 мг на літр видихаємого повітря.

Проте положення, що стосується допустимого рівня алкоголю в організмі водія, який учинив ДТП, сьогодні визначено лише в п. 7 розділу II Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції. Установлення такого рівня здійснюється з використанням спеціальних технічних засобів, «які після проведення тесту мають цифровий показник більше 0,2 проміле (далі – ‰) алкоголю в крові» [15]. Натомість, як передбачає Конвенція, відповідний показник має міститися в національному законодавстві, а не в міжвідомчому підзаконному акті, зокрема в Законі України «Про дорожній рух», а також продубльований у галузевому законодавстві, у ПДР та інших нормативних актах з безпеки дорожнього руху.

Загальновідомо, що теорія кримінального права, кримінальне законодавство та практика його застосування часто ґрунтуються на певних кількісних показниках, які стосуються кримінальних правопорушень (ступінь тяжкості злочинів, розміри санкцій, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, відповідні розміри шкоди або неправомірної вигоди тощо). Подібні кількісні показники, що часто ґрунтуються на усереднених даних, також широко використовуються в криміналістичних та експертних методиках (швидкість руху транспортних засобів і пішоходів, диференційовані значення часу реакції водія, коефіцієнти зчеплення шин з дорогою тощо) та мають певне кримінально-правове значення.

У цьому стосунку характеристика стану сп'яніння не є винятком, адже за результатами освідчування водіїв у кримінальних провадженнях часто наявні показники концентрації алкоголю. До речі, існує багато різних варіантів їх диференціації, наприклад: менше ніж 0,2‰ – відсутність впливу алкоголю; 0,3–0,5 ‰ – незначний вплив алкоголю; 0,5–1,5 ‰ – легке алкогольне сп'яніння; 1,5–2,5 ‰ – алкогольне сп'яніння середнього ступеня; 2,5–3,0 ‰ – сильне алкогольне сп'яніння; 3,0–5,0 ‰ – тяжке отруєння алкоголем; 5,0–6,0 ‰ – смертельне алкогольне отруєння тощо [16]. При цьому відзначається, що вже при рівні алкоголю 0,3–0,5 ‰ знижуються передбачливість та обережність водія, здатність правильно визначати безпечну дистанцію та інтервал під час дорожнього руху тощо. Збільшення дози алкоголю виявляється через більш широкий спектр відхилень від безпечної поведінки водія: неправильне сприйняття й уповільнене реагування на зміни дорожньої обстановки, порушення координації дій, а отже, утрата здатностей безпечного керування транспортним засобом. Водночас наведені показники вказують лише на ступінь фізіологічного впливу алкоголю на організм людини, а потреби судочинства, у свою чергу, вимагають комплексних досліджень технічних, біологічних, медичних, психологічних, правових та інших наук для з'ясування особливостей впливу стану сп'яніння на водія і створення на їх основі обґрунтованої методики щодо його здатності безпечного керування транспортним засобом залежно від визначених розмірів концентрації алкоголю в його організмі, орієнтовно від 0,2 до 5,0 проміле.

При цьому значна кількість водіїв, що вчиняють ДТП у стані сп'яніння і проходять освідчування, може слугувати належною емпіричною базою для отримання відповідних експериментальних даних і розробки науково-обґрунтованої методики для правоохоронних органів і суду щодо її використання при кримінально-правовій оцінці порушень правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту. Така методика може бути не лише надійним орієнтиром для правоохоронних органів і правосуддя, а й запобіжником винесення свавільних судових рішень.

Нарешті, для уникнення в подальшому суперечностей у судовій практиці й підвищення ефективності застосування кримінально-правових норм щодо запобігання вказаним кримінальним правопорушенням, вважаємо за доцільне внести зміни до редакції ст. 286 КК з передбаченням у ній як кваліфікуючої ознаки вчинення вказаного кримінального правопорушення в стані сп'яніння.

Викладене дає змогу зробити такі **висновки**: близько 20% кримінальних правопорушень, передбачених ст. 286 КК, учиняються водіями в стані сп'яніння; керування транспортним засобом

у стані сп'яніння є ознакою об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення; сп'яніння характеризує психофізіологічний стан суб'єкта цього кримінального правопорушення; ступінь сп'яніння суб'єкта кримінального правопорушення має впливати на кримінальну відповідальність; є необхідним створення методики визначення впливу стану сп'яніння водія на керування транспортним засобом; утрата якостей і здатностей до керування транспортним засобом водія в стані сп'яніння вимагає диференціації відповідно до показника концентрації алкоголю в організмі водія; застосування вказаної методики сприятиме звуженню довільного тлумачення щодо впливу стану сп'яніння на протиправну поведінку суб'єкта цього кримінального правопорушення; кожна частина ст. 286 КК має бути доповнена аналогічною в ній нормою з кваліфікуючою ознакою – «учинене особою в стані сп'яніння».

Myslyvyi V. Criminal-legal meaning of driving under the influence in the acts stipulated by Article 286 of the Criminal Code of Ukraine

The article deals with issues of combatting criminal offenses related to violations of road safety and vehicle operation rules stipulated by Article 286 of the Criminal Code of Ukraine. The focus is on acts committed by persons who were in a state of alcohol, drugs or other intoxication.

Based on research and analysis of current national judicial practice the author has revealed the presence of contradictions in court judgments of different instances where provided opposite criminal legal assessment consisting of a criminal offense under Article 286 of the CC of Ukraine, the following factors as driving while impaired by alcohol, drugs and other intoxication. The essence of such an assessment, as shown by a certain part of the verdicts, is that some courts do not consider the state of intoxication of a person driving a vehicle as a sign of the objective side of this criminal offense, and therefore do not see it as one of the reasons acts as a determining factor of these criminal offenses.

The research paper contains a critical analysis of this approach in judicial practice and provides arguments for its unreasonableness, as driving under the influence as a cause of accidents in transport is considered to be universally recognized.

However to avoid contradictions in judicial practice and to reach efficiency impact of criminal legal-tools in combating the above mentioned criminal offense the author has proposed that Article 286 of the CC of Ukraine should stipulate an aggravating circumstances such as the commitment of a criminal offense by a person being in a state of intoxication.

Key words: safety of traffic and vehicle operation, state and degree of person's intoxication, criminal liability.

Література:

1. Ильф И., Петров Е. Золотой теренок : роман. Москва : Худож. лит., 1976. 320 с.
2. Стратегія підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2020 року, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 № 481-р. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/481-2017-%25D1%2580?lang=ru> (дата звернення: 30.10.2020).
3. Доненко В.В., Колпаков В.К. Керування транспортом у стані сп'яніння: адміністративно-деліктні проблеми : монографія. Донецьк : Юрид. акад. МВС, 2003. 196 с.
4. Моніторинговий кримінологічний аналіз злочинності в Україні (2009-2013 роки) : монографія / Є.М. Блажівський, І.М. Козьяков, О.О. Книженко та ін. Київ : Національна академія прокуратури України, 2014. 484 с.
5. Карел А. Брукхуа. Поведінкові впливи вдосконалених систем допомоги водіям – огляд. URL: https://www.academia.edu/14070996/Behavioural_impacts_of_Advanced_Driver_Assistance_Systems-an_overview?email_work_card=thumbnail (дата звернення: 30.10.2020).
6. Про внесення змін і доповнень до Кримінального кодексу Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 02.10.1968. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1198-07> (дата звернення: 30.10.2020).
7. Про заходи щодо посилення боротьби проти п'янства та алкоголізму, викорінення самогонування : Указ Верховної Ради УРСР від 20.05.1985 ; Указ Президії Верховної Ради УРСР від 01.08.1985 (ст. 215⁴). *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1985. № 33. Ст. 787.
8. Про посилення відповідальності за порушення правил, норм та стандартів, що відносяться до забезпечення безпеки дорожнього руху : Указ Президії Верховної Ради України «Про внесення доповнень і змін до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 29 липня 1991 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-12> (дата звернення: 30.10.2020).

9. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12> (дата звернення: 30.10.2020).
10. Правила дорожнього руху : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 № 1306. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF/print1452632787799587> (дата звернення: 30.10.2020).
11. Постанова Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 09.02.2012 № 5-28кц11. URL: <https://www.viaduk.com/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/ae87d9d998d33418c22579ae002f5af2?OpenDocument><https://www.viaduk.com/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/ae87d9d998d33418c22579ae002f5af2?OpenDocument> (дата звернення: 21.11.2019).
12. Постанова Колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26.04.2018. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73758604> (дата звернення: 30.10.2020).
13. Постанова Великої палати Верховного Суду від 21.08.2019 № 13-31кц19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84153042> (дата звернення: 30.10.2020).
14. Конвенція про дорожній рух (Відень, 1968 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_041 (дата звернення: 30.10.2020).
15. Інструкція про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції : Наказ МВС України, МОЗ України від 09.11.2015 № 1452/735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15> (дата звернення: 30.10.2020).
16. Вплив алкоголю та наркотиків на безпеку дорожнього руху. URL: <http://ncpn.net.ua/vliyanie-alkogolyu.html> (дата звернення: 30.10.2020).

ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИГЛЯДІ ШТРАФУ ТА РЕЦИДИВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Телефанко Б. М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права*

*Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С. З. Гжицького*

ORCID ID:0000-0002-4682-3622

У статті аналізуються кримінально-правові проблеми виконання покарання у вигляді штрафу, причини ухилення засуджених від сплати штрафу, роль у цьому уповноваженого органу служби пробації. Автор розглядає співвідношення між несплатою штрафу та рецидивом кримінальних правопорушень, а також пропонує зміни й доповнення в кримінально-виконавчому законодавстві. Однією з особливостей покарання у вигляді штрафу порівняно з деякими іншими видами покарання є те, що він може виступати як покарання, яке може бути замінене іншим, так і як покарання, яким може бути замінене інше покарання. Штраф є досить ефективним засобом впливу на осіб, які вчинили певні кримінальні правопорушення, насамперед корупційні та проти власності. Також штраф зарахований до найбільш м'якого виду покарання щодо інших видів у системі покарань. У зарубіжних державах штраф належить до найбільш розповсюджених видів покарання. Поширеність штрафу в законодавстві й судовій практиці, способи обчислення, розміри, підстави й умови застосування не були незмінними та визначалися в кінцевому підсумку соціально-економічними, політичними, кримінологічними й правовими чинниками конкретних історичних періодів. Для України це особливо значимо як напрям державної кримінальної політики.

У зв'язку з несплатою засудженими штрафу й заміною судами штрафу іншими покараннями, як це передбачено Кримінальним кодексом України, попри задекларовану мету гуманізації покарань, збільшилась кількість рецидивістів, і ще це може спровокувати збільшення кількості випадків направлення засуджених в установи виконання покарань. Для застосування тільки добровільної сплати штрафу, як це передбачено законодавством України, у держави та суспільства має бути високий рівень довіри до законів та органів державної влади й упевненість у тому, що жодне протиправне діяння не залишиться безкарним. Тому в статті пропонуються зміни до чинного законодавства з виконання покарання у вигляді штрафу. Але штраф не можна розглядати як засіб відкупку від покарання або засіб розорення винного. Оскільки політичний напрям нашої держави спрямований на євроінтеграцію, відповідно, під це має підлаштовуватися й наше законодавство. Зараз іде тенденція гуманнішого ставлення в усіх сферах діяльності, зокрема й виконання кримінальних покарань.

Ключові слова: засуджений, штраф, виконання покарання, рецидив, служба пробації, ухилення від сплати штрафу, вирок суду.

Постановка проблеми. Важливу роль на етапі сучасної боротьби з правопорушеннями в Україні відіграє штраф як один із видів відповідальності за кримінальне правопорушення. Питання, пов'язані з правильним призначенням і виконанням покарання у вигляді штрафу, є актуальним, і світова спільнота його широко пропагує. Створення й удосконалення системи кримінальних покарань адекватно відображає потреби в протидії кримінальній протиправності в умовах демократичної держави, важливе завдання сучасних розвинених держав, відображене в низці авторитетних міжнародних документів. У контексті її вирішення досягається мета гуманізації кримінального законодавства, зменшення рецидиву кримінальних правопорушень, диференціації відповідальності залежно від тяжкості вчинених злочинів та особистості злочинця, розширення ефективних альтернатив позбавлення волі.

Існують проблеми з виконанням штрафу як виду покарання. Багато штрафів є неоплачені, через те що засуджені уникають сплати, з часом вони стають недійсними, бо збігає їх строк давності. Але те, що правопорушники уникають виконання покарання, ще потрібно довести при належній наявно-

сті вагомих доказів у суді. Тому покарання у вигляді штрафу в юридичній науці потребує додаткових досліджень. Науковий аналіз проблем призначення й виконання покарання здійснюється багатьма вітчизняними вченими. Серед них варто назвати таких учених: О.В. Євдокімової, М.І. Мельника, В.О. Попраса, Ю.А. Пономаренка, В.І. Тютюгіна, М.І. Хавронюка й інших. Проте, незважаючи на численні наукові дослідження, окремі аспекти впливу штрафу на рецидив кримінальних правопорушень, проблеми виконання покарання у вигляді штрафу ще не достатньо досліджені.

Метою статті є дослідження стану виконання покарання у вигляді штрафу, його впливу на рецидив кримінальних правопорушень, причин несплати штрафу та шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Штраф є найм'якшим і найгуманнішим видом покарання в кримінальному праві. Його сутність полягає в стягненні певної суми грошей із засудженого на користь держави. Це, у свою чергу, на відміну від позбавлення волі, не має на меті посягання на свободу чи її обмеження, що може створити передумови втрати засудженого як особистості. На жаль, практика застосування покарань в Україні свідчить про неготовність суспільства до розуміння ефективності застосування штрафів. Основними причинами неможливості широкого застосування цього виду покарання називаються такі: складна економічна ситуація в державі, безробіття, безперспективність стягнення штрафу з більшості засуджених, попередня судимість особи, яка притягується до кримінальної відповідальності [1, с. 489]. Тепер необхідно додати до всього цього ще й світову пандемію COVID-19 і ще збільшення безробіття не тільки в Україні, але загалом у світі.

Варто погодитися з професоркою Т.А. Денисовою, яка вважає обнадійливим шлях до ширшого застосування штрафу, коли частина стягнутих коштів буде відраховуватися на користь потерпілого. Пересічні громадяни вважають, що штрафні санкції мають застосовуватися за всі корисливі господарські, екологічні та інші подібні злочини. Характерно, що із 42%, віддали перевагу застосуванню штрафу, молодь становить 37%. На доповнення до штрафу 89,7% серед опитаних підтримують позицію щодо закріплення в кримінальному законодавстві примусового відшкодування шкоди, завданої потерпілому [2, с. 176].

Кримінальне покарання у вигляді штрафу найчастіше згадується в статтях Особливої частини Кримінального кодексу (далі – КК) України, що зумовлює його часте застосування, крім цього, переважання його пояснюється й ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за порушення у сфері господарської діяльності» від 15.11.2011 № 4025-VI й у зв'язку із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» від 22.11.2018 № 2617-VIII, який набрав чинності 01.07.2020. Саме тому істотно посилюється покарання за більше ніж 100 статтями, що не можна, на думку автора, уважати зовсім негативною зміною. Це дало змогу вивести низку правопорушень із категорії проступків, максимальне покарання за які не більше ніж 3000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або 51000 грн, у розряд злочинів. Але шляхом впливу лише на майнові інтереси злочинця неможливо гідно протистояти крайнім формам прояву кримінальної протиправності та ще й за тяжкі кримінальні правопорушення. Це призведе до безкарності й збільшення рецидиву кримінальних правопорушень.

Покарання у вигляді штрафу розглядається законодавцем як один із головних засобів протидії злочинності та її ядру, рецидивній злочинності. На думку автора, необхідно посилювати покарання рецидивістам. Щодо аргументів на користь цього висновку приєднуємося до висловленої в спеціальній літературі позиції: «Особа, яка вчиняє рецидивний злочин, порушує подвійну заборону закону: і як звичайний, несудимий громадянин, і як уже засуджений, який проігнорував минуле засудження, не встав на шлях виправлення. Учиняти злочини незаконно й неморально, учиняти ж їх двічі, тричі тощо – незаконно й неморально вдвічі, втричі тощо. Тому відповідальність при рецидиві призначається не за те, що особа вчинила злочин раніше, а за те, що вона порушила подвійний, потрійний тощо спеціально встановлений у суспільстві обов'язок дотримуватися кримінального закону та норм моралі» [3, с. 113].

Актуальність дослідження проблем, пов'язаних із застосуванням штрафу, зумовлена й тим, що сьогодні відбувається гуманізація кримінального законодавства. Чимало санкцій передбачає можливість застосування штрафу як основного покарання. Гуманізація кримінально-правового регулювання потребує диференційованого підходу. Гуманізація не може розглядатися як огульне зниження санкцій кримінально-правових норм, огульна декриміналізація суспільно небезпечних діянь і тим самим послаблення кримінально-правової відповідальності злочинців. Гуманізація в демократичній державі має бути виваженим науково обґрунтованим процесом [4, с. 683].

Штрафу властиві й позитивні, і негативні ознаки. Зарубіжні вчені позитивними ознаками штрафу вважають ефективний вплив на злочинця без застосування до нього надзвичайних і суворих заходів, зокрема позбавлення волі; скорочення питомої ваги позбавлення волі в структурі покарання злочинців і зниження рівня переповнення місць позбавлення волі; відсутність потреби в спеціальній

виконавчій системі; збільшення доходів до державного бюджету, а негативними – неможливість його застосування рівною мірою до всіх категорій населення у зв'язку з його майновим розшарування [5, с. 224]. Існує думка, що недоліком штрафу є те, що він торкається тільки економічної сфери життєдіяльності засудженого, тобто впливає лише на тих осіб, які цінують своє майно, матеріальну незалежність, репутацію. Для осіб, які не вбачають ніякої цінності в матеріальному добробуті, штраф як вид покарання навряд чи стане засобом позитивного впливу на їхню подальшу поведінку.

У КК Іспанії штраф визначають залежно від заробітку засудженого. Мінімальний розмір штрафу становить заробіток за 5 днів, максимальний – за 2 роки [6], і так є в Польщі [7]. Заслужують на увагу положення КК Польщі, згідно з якими штраф не призначається, коли доведено, що доходи винного, його майновий стан або можливості заробітку не дають змоги сплатити штраф і його неможливо буде стягнути в примусовому порядку. Пленум Верховного Суду в п. 2 Постанови «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 № 7 роз'яснює, що суди, устанавлюючи покарання у вигляді штрафу або виправних робіт і визначаючи його розмір і строки виконання, мають ураховувати майновий стан засудженого, наявність на його утриманні неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Розмір штрафу встановлюється залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення з урахуванням майнового стану особи. Він обчислюється, виходячи з офіційно встановленого неоподатковуваного мінімуму доходів громадян (далі – нмдг).

Штраф може сприяти досягненню цілей кримінального судочинства лише тоді, коли покарання буде для засудженого важким, але реальним для виконання. Тому невиннованими є такі розміри, які можуть бути сплачені лише найзаможнішими громадянами. Згідно з даними Державної судової адміністрації України, кількість засуджених за ухилення від сплати штрафу є такою. За 2014 рік притягнуто до відповідальності 97 осіб, за 2015 рік – 54 особи, 2016 року – 83 особи, у 2018 році – 39 осіб [8].

Виконавцем покарання у вигляді штрафу є сам засуджений, що суперечить логіці побудови системи кримінальної юстиції, коли сам засуджений виконує, а не відбуває покарання. При цьому держава в особі уповноваженого органу служби пробації не бере участі в цьому процесі, окрім здійснення контролю, хоча в ст. 26 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України, замість уповноваженого органу служби пробації, указана стара назва – кримінально-виконавча інспекція [9].

У статті 13 КВК України – повноваження уповноваженого органу з питань пробації, також не вказується, що служба пробації виконує покарання у вигляді штрафу. Хоча в Типовому положенні про уповноважений орган з питань пробації зазначено, що до основних завдань і функцій органу пробації належать виконання кримінальних покарань у вигляді штрафу [10]. Отже, Наказ Міністерства юстиції не відповідає Закону України «Про пробацію», також КВК України, а саме ст. 26 про порядок виконання штрафу суперечить вимозі п. 14 ст. 92 Конституції України, де сказано, що виключно законами України повинна визначатися діяльність органів виконання покарань. Очевидно, необхідно замінити стару назву «кримінально-виконавча інспекція» в ст. 26 КВК України на «уповноважений орган з питань пробації». Також необхідно внести зміни й до ст. 13 КВК України щодо повноважень уповноваженого органу служби пробації та вказати, що служба пробації виконує покарання у вигляді штрафу.

Особою, яка злісно ухиляється від сплати штрафу, визнається засуджений, який не сплатив штраф у встановлений строк і приховує свої доходи і майно. Але доводиться визнати, що реальне позбавлення волі залишається й залишиться в найближчій перспективі головним стримуючим фактором злісного ухилення від сплати штрафу як основного, так і додаткового покарання. Разом із цим не можна обходити й ситуації, коли штраф не сплачується засудженим з об'єктивних причин у зв'язку з відсутністю засобів. Заміна штрафу в цьому випадку була б тут явно несправедливою, тобто фактично «покаранням за бідність». У цьому разі варто вказати, що Стандартні правила щодо покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, 1990 року – «Токийські правила», також підкреслюють, що неуспіх у реалізації конкретної міри, не пов'язаної з позбавленням волі, зовсім не повинен автоматично приводити до застосування позбавлення волі [11]. Неможливість сплати штрафу як підставу його заміни варто відрізняти від ухилення від його сплати як підставу кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 389 КК України [12]. Заміна покарання у вигляді штрафу на громадські або виправні роботи можлива й припустима, якщо неможливість сплати штрафу зумовлена об'єктивними причинами, а саме відсутністю роботи, заробітної плати, грошових заощаджень тощо. Неможливість сплати штрафу, зумовлену об'єктивними причинами, варто відрізняти від ухилення від виконання покарання. У цьому разі подання органу виконання покарання у вигляді штрафу свідчать про те, що засуджений не вжив ніяких заходів щодо сплати штрафу, на виклики не з'являється, за вказаною адресою не проживає. Ще одна проблема: органи пробації, порівняно із державною виконавчою службою, яка стягує штрафи за адміністративні стягнення, не наділені можливістю примусового стягнення штрафів, а лише мають можливість замінити покарання на інше, що створює в засуджених психологічне усвідомлення можливості уникнення такого покарання у вигляді штрафу. Немає страху покарання й особа, діє, як хоче.

Неможливість сплати штрафу повинна виявитися одразу під час виконання покарання вироку суду. Якщо ж вона є очевидною для суду ще під час постановлення вироку, то в разі, коли санкція є альтернативною, суд повинен призначити більш суворий вид покарання, оскільки штраф є найм'якшим покаранням, якщо ж санкція є безальтернативною або жодне інше покарання також не може бути призначене особі, суд за наявності до цього підстав, відповідно до Кримінального процесуального кодексу України, повинен закрити провадження й звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання. Якщо засуджений ухиляється від сплати штрафу, то він притягується до кримінальної відповідальності згідно зі ст. 389 КК України, а це породжує рецидивну злочинність. Згідно з ч. 1 ст. 80 КК України, особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком її не виконано протягом двох років у разі засудження до покарання меш суворого, ніж обмеження волі. Виходить, що ухилення від сплати штрафу відповідає складу злочину за ч. 1 ст. 389 КК України, тобто суд визнає особу винною в учиненні нового злочину. Але це суперечить ст. 62 Конституції України, де сказано, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» [13]. Отже, виходить так, що несплата засудженим штрафу, навіть якщо проведена його розстрочка, не свідчить про ухилення засудженого від сплати штрафу, бо немає вироку суду, яким би особа була визнана винною в ухиленні від сплати штрафу. Для таких юридичних фактів існує чітко регламентована законодавством процедура. Ураховуючи вищесказане, автор пропонує доповнити ст. 26 КВК України нормою такого змісту: «Ухиленням від відбування покарання у вигляді штрафу є випадки, коли засуджений відмовляється сплачувати штраф; не з'являється за викликом до уповноваженого органу з питань пробації; не повідомляє уповноважений орган з питань пробації про зміну місця проживання або місцезнаходження засудженого невідоме».

Із цього випливає, що вирішення питання про зупинення строків давності виконання обвинувального вироку суду можливе лише після набрання законної сили обвинувальним вироком суду, яким особа буде визнана винною в ухиленні від відбування покарання у вигляді штрафу. З огляду на це, лише несплата засудженим суми штрафу в певний строк (1 місяць чи 1 рік при розстрочці) сама по собі не свідчить про ухилення його від відбування покарання у вигляді штрафу. Отже, ухилення від відбування покарання як підстава для зупинення строків давності виконання обвинувального вироку є особливим юридичним фактом, питання вирішення якого належить до компетенції суду, і цей факт необхідно встановлювати з дотриманням вимог процесуальної форми.

Висновки. Отже, згідно із законодавством України, штраф належить до групи майнових покарань і психологічно впливає на засудженого та спричиняє істотні негативні матеріальні наслідки залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, які можуть зробити невідповідним і небезпечним для нього подальше вчинення злочинів. Доцільність його застосування має багато переваг, основною з яких є залишення засудженого в суспільстві й можливість виправлення без застосування більш суворох заходів покарання. Ефективність виконання покарання у вигляді штрафу залежить від засудженого, який зобов'язується його сплатити, та уповноваженого органу служби пробації. При чіткому виконанні цього покарання відбудеться зниження рівня рецидиву кримінальних правопорушень, а також розвантаження роботи судів. Вплив покарання у вигляді штрафу на кримінальну протиправність і рецидивну зокрема потребує ще додаткових досліджень, зміни та доповнення в кримінально-виконавчому законодавстві, запропоновані в статті, є необхідними. Невідворотності виконання покарання у вигляді штрафу посприяло б примусове його стягнення, яке відсутнє в кримінально-виконавчому законодавстві.

Telefanko B. Ways to improve the enforcement of penalties and recurrence of criminal offenses

The article analyzes the criminal law problems of execution of punishment in the form of a penalty, the reasons for evasion of convicts from paying a penalty, the role of the authorized body of the probation service. The author considers the relationship between non-payment of penalties and recidivism of criminal offenses, as well as proposes changes and additions to criminal and criminal-executive legislation. One of the features of punishment in the form of a penalty in comparison with some other types of punishment is that it can act as a punishment that can be replaced by another, and as a punishment that can be replaced by another punishment. A penalty is a very effective means of influencing those who have committed certain criminal offenses, primarily corruption and against property. The penalty is also one of the mildest types of punishment in relation to other types in the punishment system. In foreign countries, the fine is one of the most common types of punishment. The prevalence of fines in law and jurisprudence, methods of calculation, size, grounds and conditions of application were not unchanged and were ultimately

determined by socio-economic, political, criminological and legal factors of specific historical periods. For Ukraine, this is especially important as a direction of state criminal policy.

Due to non-payment of fines by convicts and replacement of fines by courts with other punishments, as provided by the Criminal Code of Ukraine, despite the declared goal of humanization of punishments, the number of recidivists will increase and this may provoke an increase in convicts. In order to apply only voluntary payment of a fine, as provided by the legislation of Ukraine, the state and society must have a high level of trust in laws and public authorities and confidence that no illegal act will go unpunished. Therefore in the article changes are offered to the current legislation on implementation of punishment in the type of fine. But a fine cannot be seen as a means of redemption from punishment or a means of ruining the guilty. As political direction of our state is directed towards eurointegration, accordingly under it our legislation must be tuned. Now the tendency of more humane relation goes to all spheres of activity, in particular and implementation of criminal punishments.

Key words: convict, penalty, execution of sentence, recidivism, probation service, evasion of payment of penalty, court verdict.

Література:

1. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
2. Денисова Т.А., Філей Ю.В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : монографія. Київ : Центр уч. літ., 2008. 176 с.
3. Южанин В.Е., Армашова А.М. Проблемы рецидива преступлений и ответственности за него по уголовному праву России. Москва : Юрлитинформ, 2007. 192 с.
4. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 736 с.
5. Попрас В.О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України : монографія. Харків : Право, 2009. 224 с.
6. Уголовный кодекс Испании / под ред. и с предисловием докт. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и докт. юрид. наук, проф. Ф.М. Решетникова. Москва : Зерцало, 1998. 218 с.
7. Кримінальний кодекс Республіки Польщі від 6 червня 1997 р. URL: <http://pravo.sejm.gov.pl/key=kodeks%20karny> (дата звернення: 24.10.2020).
8. Судова статистика. Звітність. Звіт про склад засуджених. Форма № 7, затверджена Наказом Державної судової адміністрації України від 23.06.2018 № 325. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 24.10.2020).
9. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 29.09.2020).
10. Типове положення про уповноважений орган з питань пробації : Наказ Міністерства юстиції України від 18.08.2017 № 2649/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1030-17#Text> (дата звернення: 29.09.2020).
11. Сборник стандартов и норм ООН в области уголовного правосудия. Нью-Йорк, 1997.
12. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.09.2020).
13. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 29.09.2020).

РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ В ІНТЕРНЕТІ Й УДОСКОНАЛЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВА

Чучко С. В.,

ад'юнкта кафедри криміналістики та домедичної підготовки

Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-2435-9451

У статті досліджено окремі аспекти регулювання правових відносин у віртуальному просторі при купівлі-продажу товарів і послуг через мережу Інтернет. Проаналізовано основні нормативно-правові акти, які визначають правову політику у сфері договірних відносин і комерціалізації в мережі Інтернет, а саме: Закон України «Про електронну комерцію», Наказ Міністерства економіки України, яким затверджені Правила продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями, Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», Закон України від «Про захист прав споживачів», Закон України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», Цивільний кодекс України тощо. Акцентовано, що останні десятиріччя відбувається стрімке зростання правочинів через мережу Інтернет, за допомогою якого можна здійснити операції побутового й комерційного призначення та придбати товар, не виходячи з приміщення. Для більшості населення така форма «віртуальної» торгівлі стала зручною і цілком задовольнила їхні потреби, істотно зекономила час. Водночас активний товарообіг у мережі зумовив і значну кількість порушень, велика кількість яких містить склад кримінальних правопорушень, у тому числі й шахрайств. Визначено шляхи, порядок, а також проблемні питання, з якими стикаються практичні працівники під час оцінювання первісної інформації та розслідування шахрайств при купівлі-продажу товарів через мережу Інтернет. Аргументовано, що знання правоохоронними органами правового режиму регулювання правовідносин у віртуальному просторі та порядку укладання угод щодо купівлі-продажу через мережу Інтернет істотно покращить якість розслідування і сприятиме встановленню об'єктивної істини у справі.

Ключові слова: шахрайство, мережа Інтернет, купівля-продаж, правове регулювання, віртуальні правовідносини, віртуальний простір.

Постановка проблеми. Еволюційні зміни внаслідок розвитку інноваційних технологій і впровадження їх у всі сфери життєдіяльності торкнулися й глобальної мережі Інтернет, без якої її користувачі не уявляють існування. Проте активне використання засобів комп'ютерної техніки більшістю громадян, популярність і необмежений доступ до мережі Інтернет створили нові умови для злочинців. Зокрема, останні десятиріччя відбувається стрімке зростання правочинів через мережу Інтернет, за допомогою якої можна здійснити операції побутового й комерційного призначення та придбати товар, не виходячи з приміщення. Для більшості населення така форма «віртуальної» торгівлі стала зручною і цілком задовольнила їхні потреби, істотно зекономила час. Водночас активний товарообіг у мережі зумовив і значну кількість порушень, велика кількість яких містить склад кримінальних правопорушень, у тому числі й шахрайств.

Утім анкетування працівників правоохоронних органів та аналіз слідчо-судової практики свідчать, що поряд із тенденцією до збільшення цієї категорії кримінальних правопорушень рівень їх розкриття залишається низьким. Серед низки чинників, які стоять на заваді успішному розслідуванню, можна назвати й недостатню обізнаність слідчих у питаннях правового регулювання відносин у віртуальному просторі й порядку укладання угод щодо купівлі-продажу через мережу Інтернет.

Окремі аспекти криміналістичного забезпечення розслідування шахрайств у мережі Інтернет уже були предметом дослідження окремих учених-криміналістів, таких як І.О. Воронов, В.Д. Гавловський, Р.С. Еннан, А.А. Комаров, А.Б. Мізерак, О.Л. Мусієнко, Л.П. Паламарчук, О.В. Смаглюк, С.В. Шапочка, С.С. Чернявський, Ю.М. Юрченко та ін. Проте, незважаючи на вагомий внесок учених у практику боротьби зі злочинами, учиненими в інформаційному просторі, поза їхньою увагою залишилася низка проблемних питань. Крім того, виникає необхідність у додатковому аналізі право-

вого регулювання відносин у віртуальному просторі та порядку укладання угод щодо купівлі-продажу через мережу Інтернет, а також осмислення факторів, які сприяють учиненню шахрайства.

Метою статті є отримання нових наукових знань щодо правового регулювання відносин у віртуальному просторі, а також порядку укладання угод щодо купівлі-продажу через мережу Інтернет задля підвищення якості розслідування шахрайства.

Виклад основного матеріалу. За даними дослідників у напрямі електронної комерціалізації, український сегмент Інтернет-мережі з продажів охоплює більш ніж 20 мільйонів користувачів, що вказує на її значний вплив на потенційного споживача [1, с. 153]. У свою чергу, варто сказати, що торгівля між суб'єктами в мережі Інтернет відбувається через низку платформ: сайт інтернет-магазину, електронні дошки оголошень, віртуальні торгові центри тощо. Як показали матеріали вивчення автором 270 кримінальних проваджень щодо шахрайств, пов'язаних зі здійсненням цивільно-правових угод через мережу Інтернет, серед указаних платформ шахраї здебільшого використовують відомі «Інтернет-аукціони» (38%) і «дошки об'яв» (47%), 15 % припадають на інші платформи.

А.Б. Мізерак зазначає, що в рамках електронного бізнесу постійно відбувається взаємодія між чотирма постійними його суб'єктами: 1. Клієнти – це споживачі товарів або послуг, які вони можуть придбати; 2. Бізнес-організації – це будь-яке підприємство, яке здійснює повністю або частково свою діяльність за допомогою інформаційних мереж, тобто займається електронною комерцією; 3. Фінансові установи – це організації, які надають послуги, пов'язані з пересування фінансових потоків, насамперед це банки; 4. Держава – визначає правила ведення електронного бізнесу та здійснює загальне його регулювання [1].

При цьому відносини, що виникають між покупцем і продавцем товарів, робіт і послуг в Інтернеті, не відрізняються від традиційних правил купівлі-продажу й регулюються, зокрема, положеннями Цивільного кодексу України та Закону України «Про захист прав споживачів», а також відповідними нормативними актами щодо регулювання відносин з реалізації товарів у спеціальний спосіб [2, с. 60]. Указане дає змогу зробити висновок, що у віртуальному просторі внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій користувачі мережі Інтернет володіють відповідними правами й обов'язками, вступають у певні соціальні відносини. Водночас кожна *правова держава* передбачає врегульованість правом будь-яких відносин незалежно від сфери, у якій вони виникають.

Проте розгляд віртуального (кібер) простору та мережі Інтернет через призму права викликає низку суперечностей. Аналізуючи цю проблематику, ми звернули увагу на дослідження К.В. Юдкової, яка виділила дві групи фахівців, що висловлюють думки із цього приводу. Одна група фахівців вважає, що Інтернет – таке середовище, у якому право принципово не застосовується. Друга група вважає, що право – необхідний регулятор за умови врахування особливостей і юридичних властивостей об'єктів, з приводу яких суб'єкти цього середовища вступають у відносини, що призводять до юридичних наслідків [3, с. 137].

Численні дискусії тривають і з приводу окремого існування інформаційних правовідносин, що регулюються тільки нормами інформаційного права, з одного боку, та існування поряд із цими інформаційними правовідносинами інших правових норм – з іншого.

О.В. Синєокий підкреслює, що інформаційні правовідносини – це суспільні відносини, які виникають під час створення, розподілу й використання інформації та врегульовані нормами інформаційного права, учасники якого володіють відповідними юридичними правами й обов'язками [4, с. 98]. Достатньо розпливчастим і не конкретизованим, на наше переконання, є підхід І.М. Расолова, який наголошує, що Інтернет-відносини є не лише правовими, а й фактичними, етичними, складними соціальними зв'язками особливої правової, інформаційної та технічної природи [5, с. 50].

Аналіз наукової літератури також показав, що має місце розходження думок з приводу методів правового регулювання. Одні є прихильниками категоричної та детальної регламентації поведінки учасників у віртуальному просторі (імперативність). Інші є прихильниками впорядкування суспільних відносин за допомогою дозволів, які передбачають вільну саморегуляцію суб'єктами власної поведінки на основі правових норм (диспозитивність).

У цьому розрізі Р.Є. Еннан звертає увагу на те, що «правові норми, які регулюють діяльність у мережі Інтернет, мають змішаний приватно-публічний характер, тобто, з одного боку, у мережі преважує приватна ініціатива та договірне регулювання (а також саморегулювання) її учасників, а тому певна частина норм права щодо мережі Інтернет має диспозитивний характер, водночас, з іншого боку, в електронно-цифровому середовищі мережі Інтернет також діють імперативні норми права, які характеризуються детальною регламентацією правил поведінки суб'єктів права» [6].

Зважаючи на розбіжність думок щодо визначення та сутності віртуальних (інформаційних) відносин, можна навіть спостерігати численні прагнення виділити правовідносини в Інтернеті в окремий вид. Між тим, за справедливим зауваженням О.М. Селезньової, немає потреби вважати інформаційні правовідносини такими, що створюються тільки в інформаційній сфері, оскільки розглядувані від-

носини можуть виникати й в інших сферах життєдіяльності, наприклад, у сфері цивільно-правового обігу, коли певний об'єкт інформаційних відносин стає предметом цивільного договору [7, с. 212].

Із цього приводу О.І. Яременко зауважує, що твердження про наявність відносин, пов'язаних з інформацією, в інших суспільних сферах є раціональним, однак такі відносини не можуть існувати поза інформаційною сферою [8, с. 32]. Погоджуючись із такою позицією, маємо констатувати, що дійсно, інформаційні відносини не існують самі по собі, як сфера правового регулювання передбачають участь у цьому й інших правових норм.

Загалом комплексний підхід до цієї проблематики дає змогу дійти висновку, що інформаційні (віртуальні) правовідносини, як й інші правовідносини, виникають, змінюються та припиняються завдяки наявності юридичних фактів. Як і в теорії права, дії, які є змістовою частиною таких фактів, можуть бути правомірними (завжди відповідають вимогам правових норм) і неправомірними (які порушують вимоги правових норм).

Якщо інформаційно-процесуальні відносини є складником інших процесуальних відносин – цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних, вони регулюються нормами відповідного процесуального законодавства [8, с. 39]. Із цього виходить, що неправомірні дії у віртуальному просторі розглядаються з позиції того права, норми якого порушені.

У зв'язку із цим на Департамент кіберполіції Національної поліції України покладається важливе завдання – охороняти права громадян – користувачів мережі Інтернет, а також запобігати та сприяти розкриттю кримінальних правопорушень, учинених через мережу Інтернет. Утім, як свідчить практика, рівень розкриття кримінальних правопорушень, пов'язаних із купівлею-продажем товарів через мережу Інтернет, залишається вкрай низьким, тоді як латентність є дуже високою.

В Україні електронна комерція розвивається поступово. Старт їй дали платіжні системи, банки, а вже потім з'явилися платіжні шлюзи – організації, які були посередниками між банками та інтернет-торгівцями [1]. Законом України «Про електронну комерцію» електронна торгівля визначена як господарська діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцю шляхом учинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем [9]. Отже, дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем, є повноцінним правочином, хоча й в електронному форматі.

Звідси виходить, якщо навіть угоду купівлі-продажу вчинено в дистанційній формі, у разі застосування обману чи зловживання довірою, унаслідок чого потерпілого позбавлено майна або права на майно, має місце шахрайство. Натомість проблема полягає в складності доведення факту вчинення обману в мережі Інтернет. Щоб правильно зібрати докази та розібратися в ситуації, необхідно знати порядок укладання угод купівлі-продажу в мережі Інтернет, види й порядок розрахунків тощо.

Згідно з роз'ясненням Міністерства економічного розвитку і торгівлі України в Листі від 19.11.2012 № 3502-05/43517-14, суб'єкти господарювання, які здійснюють торгівлю за допомогою мережі Інтернет, повинні керуватися вимогами Правил продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями [10]. Між тим, незважаючи на існування цих Правил, законодавчо вимоги щодо порядку створення таких магазинів недостатньо визначені, що не заважає шахраям створювати інтернет-магазини, а потім їх ліквідовувати. Це створює підґрунтя для існування магазинів у мережі Інтернет, що діють за принципом фірм-одноденок.

Варто зазначити, що розрахунки у сфері електронної комерції можуть здійснюватися з використанням платіжних інструментів, електронних грошей, шляхом переказу коштів або оплати готівкою з дотриманням вимог законодавства щодо оформлення готівкових і безготівкових розрахунків, а також в інший спосіб, передбачений законодавством України [9].

За результатами вивчення автором 270 кримінальних проваджень щодо шахрайств, пов'язаних зі здійсненням цивільно-правових угод через мережу Інтернет, установлено, що у 18% випадків оплата за товар, замовлений через мережу Інтернет, здійснюється через накладний платіж, коли готівка сплачується покупцем на місці отримання посилки (пошта, склад). У 12% випадків покупець і продавець, які мешкають у межах одного населеного пункту, домовляються про зустріч, під час якої здійснюється обмін товару на гроші готівкою. Натомість найбільш популярним засобом платежу виявилися електронні розрахунки (60%), які, на думку користувачів, є найбільш зручними. 10% припадає на інші способи розрахунків.

У статті 15 Закону України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» «електронні гроші» визначаються як одиниця вартості, яка зберігається на електронному пристрої, приймається як засіб платежу іншими особами, ніж особа, яка їх випускає, і є грошовим зобов'язанням цієї особи, що виконується в готівковій або безготівковій формі. При цьому користувачем електронних грошей може бути суб'єкт господарювання або фізична особа [11]. Аналізуючи цю норму, можна побачити, що законодавцем чітко визначено право таких користувачів використовувати електронні гроші для

здійснення оплати товарів, робіт і послуг і переказувати електронні гроші іншим користувачам. Тобто йдеться про обмін товару на електронні гроші, сплачені покупцем, які внаслідок стають власністю особи, котра цей товар реалізувала.

Проте варто зазначити, що, незважаючи на право суб'єкта господарювання використовувати отримані електронні гроші для обміну на безготівкові кошти, на таких користувачів поширюється дія Закону України «Про захист прав споживачів», що регулює відносини між споживачами товарів, робіт і послуг і виробниками й продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг [12]. Зокрема, при поверненні товарів необхідно повернути гроші або замінити на інший товар протягом 14 днів. Положення вказаного нормативно-правового акта стосується й відносин між покупцем і продавцем, які відбулися у віртуальному просторі, і товар було придбано за електронні гроші. Для підтвердження факту здійснення розрахункової операції особі, яка придбала товар, повинен видаватися розрахунковий документ. Ці вимоги висуваються законодавцем та обов'язкові до виконання.

Так, згідно з п. 2 ст. 3 Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», суб'єкти господарювання, які здійснюють розрахункові операції при продажу товарів (наданні послуг) у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг, а також операції з приймання готівки для подальшого її переказу, зобов'язані надавати особі, яка отримує або повертає товар, отримує послугу або відмовляється від неї (включаючи ті, замовлення або оплата яких здійснюється з використанням мережі Інтернет), при отриманні товарів (послуг) в обов'язковому порядку розрахунковий документ установленої форми та змісту на повну суму проведеної операції, створений у паперовій і/або електронній формі. Якщо розрахунки відбувалися через мережу Інтернет, такий документ надсилається на наданий такою особою абонентський номер або адресу електронної пошти [13].

Як показує практика, такі документи надсилаються потерпілими від шахрайства в рідких випадках. Це можна пояснити бажанням приховати заздалегідь сплановані дії, що відображаються в документах.

Відповідно до ст. 675 Цивільного кодексу України, товар, який продавець передає або зобов'язаний передати покупцеві, має відповідати вимогам щодо його якості в момент його передання покупцеві, якщо інший момент визначення відповідності товару цим вимогам не встановлено договором купівлі-продажу [14]. Між тим шахраї нерідко ідуть у супереч з цими нормами і пропонують фальсифікований товар, заздалегідь розуміючи цей факт. Звісно, що повертати гроші шахраї наміру не мають.

І.О. Воронов звертає увагу, що недостатня нормативна врегульованість питань, пов'язаних зі створенням, уведенням/виведенням коштів, ліквідацією електронних гарантії, полегшує використання їх у злочинній діяльності. Основні властивості віртуальних гарантії, якими зловживають злочинці, полягають у можливості швидкого, дешевого проведення трансакцій і легкості обходу обмежень, зокрема, за сумами платежів; організації та проведення нелегальної діяльності за допомогою мережі Інтернет, доходи від якої надходять за допомогою платежів в електронних грошах; ухилення від сплати податків; приховування слідів трансакції (послідовного ряду трансакцій); використання третіх осіб; де-персоніфікованого введення/виведення готівки; «обходу» банківської системи, яку жорстко регулюють з питань легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом [15, с. 275].

Висновки. Отже, законодавство у сфері регулювання правовідносин у віртуальному просторі має значну кількість прогалин і колізій і потребує вдосконалення. До того ж форми цивільних правовідносин у мережі Інтернет нині є не досить врегульованими, що тягне за собою значну кількість порушень, зокрема, і у сфері торгівлі товарами й послугами, а велика їх кількість може містити склад шахрайства. Знання правоохоронними органами правового режиму регулювання правовідносин у віртуальному просторі та порядку укладання угод щодо купівлі-продажу через мережу Інтернет істотно покращить якість розслідування та сприятиме встановленню об'єктивної істини у справі.

Chuchko S. Regulation of relationship building and sale relations on the Internet and improvement of fraud investigation

The article examines some aspects of the regulation of legal relations in cyberspace when buying and selling goods and services over the Internet.

The main normative legal acts that determine the legal policy in the field of contractual relations and commercialization on the Internet are analyzed: Law of Ukraine "On e-commerce", the Law of Ukraine "On payment systems and funds transfer in Ukraine", the Law of Ukraine "on Consumer Protection", The Law of Ukraine "On the use of registrars of settlement transactions in the field of trade, catering and services", the Civil Code of Ukraine, etc.

Factors influencing the level of abuse, including fraud in the sale of goods and services over the Internet, are outlined.

It has been emphasized that in recent decades there has been a rapid growth of transactions via the Internet, through which you can carry out household and commercial transactions and purchase goods without leaving the premises. For the majority of the population, this form of “virtual” trade has become convenient and fully met their needs, significantly saving time. At the same time, the active turnover in the network has led to a significant number of violations, a large number of which contain criminal offenses, including fraud.

The ways, procedures, as well as problematic issues faced by practitioners during the evaluation of initial information and during the investigation of fraud in the purchase and sale of goods over the Internet are identified.

It is argued that the knowledge of law enforcement agencies of the legal regime of legal relations in cyberspace and the procedure for concluding sales agreements via the Internet, will significantly improve the quality of the investigation and help establish the objective truth in the case.

Key words: fraud, Internet, purchase and sale, legal regulation, virtual legal relations, virtual space.

Література:

1. Мізерак А.Б. Шахрайство при інтернет-торгівлі: схеми та аспекти запобігання. *Маркетинг і контролінг: сучасні виклики підприємництва*. Київ, 2017 р. С. 153–155.
2. Письменна О. П., Баранова О. С., Шкринда О. М. Захист прав споживачів під час придбання продукції через мережу Інтернет. *Порівняльно-аналітичне право : електронне наукове видання*. 2015. № 1. С. 59–62.
3. Юдкова К.В. Сфери правового регулювання віртуальної реальності. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія «Політологія. Соціологія. Право»*. 2012. Випуск 2(14). С. 137–140.
4. Синєокий О.В. Високотехнологічне інформаційне право України. Харків : Право, 2010. 360 с.
5. Рассолов И.М. Интернет-право. Москва : Юнити, 2004. 143 с.
6. Еннан Р.Є. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні*. 2018. URL: <http://aphd.ua/>.
7. Селезньова О.М. Теоретико-методологічні основи інформаційного права України : монографія. Чернівці : Місто, 2014. 407 с.
8. Яременко О.І. Сучасне право розуміння відносин в інформаційній сфері та методологія їх систематизації. *Інформація і право*. 2017. № 3 (22). С. 30–42.
9. Про електронну комерцію : Закон України від 3 вер. 2015 р. № 675-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19> (дата звернення: 19.09.2020).
10. Правила продажу товарів на замовлення та поза торговельними або офісними приміщеннями : Наказ Міністерства економіки України від 19 квіт. 2007 р. № 103. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1181-07> (дата звернення: 25.09.2020).
11. Про платіжні системи та переказ коштів в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2346-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 20.08.2020).
12. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 29.08.2020).
13. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг : Закон України від 6 лип. 1995 р. № 265/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 01.10.2020).
14. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index> (дата звернення: 05.10.2020).
15. Воронов І.О. Феномен BOTNET – латентна мобілізація сегментів мережі Інтернет для вчинення злочинів у сфері високих інформаційних технологій. *Вісн. Луган. держ. ун-ту внутрішніх справ. Луганськ*, 2010. № 3. С. 275–287.

НОТАТКИ

Збірник наукових праць

**ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО ТЕХНІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ УКРАЇНИ
“КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ”**

**ПОЛІТОЛОГІЯ
СОЦІОЛОГІЯ
ПРАВО**

**№ 1 (45)
2020**

Коректура • *В.О. Бабич*

Комп’ютерна верстка • *Ю.В. Ковальчук*

Підписано до друку 15.12.2020 р. Формат 60х84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 9,77. Тираж 150. Замовлення № 0221/39.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
03150, Україна, м. Київ, вул. Велика Васильківська, 74, оф. 7
Телефони +38 (048) 709-38-69
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.